

УКРАЇНСЬКЕ

**МОВО-
ЗНАВ-
СТВО**

5

1 9 7 7

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна державний університет
ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

ВИПУСК 5

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

Київ
Видавництво при Київському державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»
1977

У збірнику публікуються статті з теоретичних та методологічних питань мовознавчої науки. Це переважно розробки окремих розділів вузівського курсу сучасної української мови у галузі граматики, словотвору, практичної стилістики. Подаються матеріали із загальнолінгвістичної проблематики.

Розрахований на науковців, викладачів, аспірантів та студентів-філологів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відповідальний редактор), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. А. О. Білецький, доц. О. І. Білодід (заст. відповідального редактора), проф. Й. О. Дзєндзелівський, проф. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відповідальний секретар), проф. І. І. Ковалик, проф. А. П. Коваль, проф. Ф. П. Медведєв, проф. А. П. Медушевський, проф. В. М. Русанівський, доц. Н. І. Тоцька, викл. М. Д. Чебурко.

Адреса редакційної колегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, кафедра української мови, тел. 21-03-15.

Редакція літератури з філології та журналістики

Проф. І. К. КУЧЕРЕНКО
(Київський університет)

У ЧАС ВЕЛИКИХ ЗВЕРШЕНЬ

Глибоке вивчення матеріалів XXV з'їзду КПРС викликає великий творчий ентузіазм нашого народу, піднесення його політичної і трудової активності. Усі помисли трудящих Радянського Союзу спрямовані нині на успішне виконання наміченої з'їздом величної програми соціально-економічного розвитку нашої країни. Виробничі, творчі колективи визначають свої завдання у виконанні грандіозних планів десятої п'ятирічки, названої п'ятирічкою ефективності і якості, кожна людина прагне внести гідний вклад у творчу працю народу, здійснює свій власний творчий план на п'ятирічку, виділяє рубежі на кожен рік її, усвідомлюючи, що здійснення накреслень з'їзду залежить від того, як працює кожен на своєму місці. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «...кожного ранку десятки мільйонів людей починають свій черговий, звичайнісінький робочий день: стають біля верстатів, спускаються в шахти, виїждять у поле, схиляються над мікроскопами, розрахунками і графіками. Вони, мабуть, не думають про велич своїх справ. Але вони, саме вони, виконуючи накреслення партії, підносять Радянську країну до нових і нових висот прогресу. І, називаючи наш час часом великих звершень, ми віддаємо належне тим, хто зробив його таким, — ми віддаємо належне людям праці»¹. У всенародну боротьбу за ефективність і якість активно включилася й армія працівників вищої школи, в тому числі великий загін її — працівники університетів та педагогічних інститутів, які покликані готувати кадри вихователів нашої зміни. Підвищення якості підготовки і перепідготовки вчителів — одне з важливих завдань десятої п'ятирічки, адже всі наші успіхи в найрізноманітніших галузях зв'язані з загальноосвітньою школою, де здобувають знання майбутні агрономи і космонавти, лікарі і сталевари, учителі, будівельники, механізатори тощо. «Комуністичне виховання, — підкреслював Л. І. Брежнев, — передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. Це особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції. Вона надає іншого, ніж раніше, характеру праці, а значить, і

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 42—43.

підготовці людини до праці»². У зв'язку з цим Л. І. Брежнєв, визначаючи якісно новий шлях розвитку середньої школи, удосконалення самої освіти, зауважував: «Очевидною є, зокрема, необхідність дальшого серйозного вдосконалення всієї загальноосвітньої системи, і насамперед середньої школи. В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»³. Зараз мало лише дати учням певну суму знань, необхідно виробити в ньому здатність активно творчо мислити, виробити здатність вибрати й засвоїти найголовніше, найважливіше в потоці нових відомостей, прагнення поповнювати свої знання в умовах швидких змін у розвитку сучасного світу, удосконалюватись, перебудовуватись, коли потрібно, відповідно до нових потреб життя, пов'язаних з науково-технічним прогресом, — якісними змінами в технології виробництва, в його організації і управлінні, змінах у знаряддях праці і в самому характері праці.

У дев'ятій п'ятирічці в нашій країні в основному завершився перехід до загальної середньої освіти молоді. Тепер питання ставиться про характер самої освіти, про її якість. Завдання полягає в тому, щоб поліпшити якість навчально-виховного процесу, підвищити ефективність виховання учнів середніх шкіл, забезпечити якісну цілеспрямовану підготовку до активної суспільно корисної праці, до громадської діяльності.

Слід мати на увазі й те, що тепер загальноосвітня школа — основна, але не єдина форма середньої освіти. На XXV з'їзді Комуністичної партії України В. В. Щербицький зазначив, що «дедалі складніші завдання комуністичного будівництва, прискорення науково-технічного прогресу вимагають дальшого вдосконалення всієї системи освіти». І «однією з найбільш ефективних форм підготовки нового поповнення робітничого класу, які повністю виправдали себе, є професійно-технічні училища, які поряд з професією дають молодим робітникам і середню освіту»⁴.

Відомо, що загальна освіта передбачає набуття людиною знань з тих галузей, на які спирається різноманітна її діяльність — фізична й розумова. Вона повинна допомагати людині оволодіти основами відповідних наук, що дадуть їм можливість прилучитися до суспільно корисної продуктивної праці, активної громадської діяльності. В наш час знання з галузі мови входять до основних і необхідних елементів загальної освіти людини не випадково. Це визначається значенням мови в житті людини і в суспільстві.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

³ Там же.

⁴ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1976, с. 45.

«Мова — найважливіший засіб людського спілкування»⁵, — вказував В. І. Ленін. Вона органічно пов'язана з усіма сферами матеріальної і духовної діяльності людини. Спілкування між людьми — обмін думками, почуттями, бажаннями з метою потрібної консолідації людських зусиль — здійснюється лише з допомогою мови. Важливим фактором поліпшення навчання є формування активного мислення учня, що можливе тільки при належному розумінні і володінні інструментом мислення — мовою. Думаючи, людина здійснює мовну діяльність, здійснюючи мовну діяльність, вона мислить. Самі знання стають предметними у їх мовній реалізації. Будь-яка наука, таким чином, реалізується в природній мові. Педагогічний досвід свідчить, що недостатнє володіння деякими учнями усною і писемною мовою є серйозною перешкодою в навчанні, і навпаки — вільне володіння мовою допомагає успішно здобувати людині нові знання. Отже, вивчення основ мовознавства — не самоціль, а важливий інструмент, що допомагає оволодіти шкільними дисциплінами.

Навчання являє собою виховний процес. Людина, яка навчається, оволодіває знаннями для успішної практичної діяльності, щоб уміти й активно будувати нове, комуністичне суспільство. Виховна функція навчання теж здійснюється засобами мови. Видатний поет Максим Рильський зауважував, що мова є втіленням думки, чим багатша думка, тим багатша мова, наголошуючи на тому, що необхідно боротися за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови — чудотворного знаряддя у нашій боротьбі в ім'я комунізму.

У школах різного типу вивчення мови повинно бути цілеспрямованим. Особливо уважно до цього треба ставитись у школах спеціальних, професійно-технічних, де воно повинно активно допомагати розвитку тих здібностей мислення, які необхідні учням насамперед не лише при оволодінні сумою спеціальних знань, але й високою культурою мислення в даній галузі. А це допоможе йому легко сприймати потік нової інформації, що стосується його виробництва, підвищувати свою кваліфікацію.

У глибокому вивченні мови в школі — важливий резерв підвищення ефективності і якості освіти. Педагогічний досвід свідчить, що вивчення мови учнем — важлива основа його загальної ерудиції, швидкого сприйняття матеріалу. І викладання будь-якого предмета буде успішним, коли вчитель, постійно удосконалюватиме, як свою мову, так і мову учня. Успішність у навчанні залежить також і від того, як учень володіє багатством вироблених у мові синтаксичних конструкцій. Слова в них завжди взаємно пов'язані, зміст їх не зводиться до суми значень об'єднаних слів. І якщо учень недостатньо знає синтаксичні зв'язки, не осмислює суті синтаксичних конструкцій, він неспроможний глибоко і пра-

⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 25, с. 246.

вильно сприйняти і усвідомити ту спеціальну наукову інформацію, якою він має оволодіти.

Інколи від інженерно-технічних працівників можна почути, начебто наука має свою мову—мову спеціальних знаків і формул, і тому глибоке знання літературної мови зайве. Така думка перешкоджає навіть зрозуміти, що наукові положення, закони, теорії є результатом роботи творчого мислення, мислення вербального, тобто реалізованого природною мовою; що й самі положення, теорії, закони формулюються теж нічим іншим, як побудовами природної мови. Пошлемось тут лише на авторитетне твердження одного з найвидатніших учених нашого століття Н. Бора. У своїх спогадах він писав: «...Будь-яке визначення математичних символів і операцій ґрунтується на простому логічному застосуванні звичайної мови»⁶. Доречно було б згадати тут слова К. Д. Ушинського, який наводить слова одного з мислителів про те, що саме наука є нічим іншим, як добре виробленою мовою, і цей вираз якщо не повністю справедливий, то має багато справедливого. У мові кожного розвиненого народу нагромаджуються життєвий досвід, почуття, думки незліченного числа індивідів не тільки цього народу, але й багатьох інших, мову яких він успадкував: і весь цей величезний спадок духовного життя незліченного числа людей, який нагромаджувався протягом багатьох тисячоліть, передається дитині рідною мовою⁷. Усяка наука є мова — це стверджують сучасні радянські філософи, якби вона не була мовою, то знаннями не можна було б оперувати; знання набувають предметного характеру, стаючи мовою⁸. Коли йдеться про розум людини, про формування його в навчальному процесі, то треба пам'ятати, що «ніколи не можна сказати про дитину, в якому віці вона стає розумною. Цілком імовірно, це пов'язано з оволодінням мовою»⁹.

Не лише учитель-словесник, а й кожен учитель-предметник для учня повинен бути й учителем мови, усі разом вони беруть участь у загальному розвитку учня. Всі вони повинні пояснювати значення окремих слів, навчити добирати найточніші з них, розкривати зміст речення в його деталях, допомагати учням правильно будувати речення.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії було накреслено ті магістральні напрями, якими повинна удосконалюватись освіта: «Тут нас чекає велика робота. Звичайно, робота обачна, вдумлива, без непотрібної ломки або поспішних рішень. Що тут потрібно? Очевидно, і поліпшення підготовки викладачів, і приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя,

⁶ Ландау Л. Слово о Нильсе Боре. — «Комсомольская правда», 1965, 6 октября.

⁷ Див.: Ушинский К. Д. О значении отечественного языка в первоначальном обучении. М., 1958.

⁸ Див.: Копнин П. В. Логические основы науки. К., «Наукова думка», 1958.

⁹ Амосов Н. М. Искусственный разум. К., «Наукова думка», 1969, с. 3.

і забезпечення школи сучасними навчальними посібниками, в тому числі наочними»¹⁰.

Сьогодні вчитель середньої школи — спеціаліст високої кваліфікації, про якого говорив Л. І. Брежнев на Всесоюзному зльоті студентів: «Радянський спеціаліст сьогодні — це людина, яка добре оволоділа основами марксистсько-ленінського вчення, ясно бачить політичні цілі партії і країни, має широку наукову і практичну підготовку, досконало володіє своєю спеціальністю. Радянський спеціаліст сьогодні — це вмілий організатор, здатний на практиці застосувати принципи наукової організації праці. Він уміє працювати з людьми, цінує колективний досвід, прислухається до думки товаришів, критично оцінює досягнуте і, звичайно, сучасний спеціаліст — це людина високої культури, широкої ерудиції, загалом, це справжній інтелігент нового, соціалістичного суспільства»¹¹.

Певно, ці риси радянського спеціаліста у професії вчителя-словесника мають особливе значення. Ідейно загартований спеціаліст будь-якої галузі є організатором колективу, який уміє працювати з людьми. Це, крім усього, означає, що він уміло, досконало володіє словом, мовою — найважливішим засобом спілкування між людьми. Професійно володіти мовою зобов'язаний вчитель-словесник. Адже він спілкується з людьми, колективом, і повинен пізнавати природу, будову, таємниці цього засобу спілкування. Він повинен глибоко знати силу слова, його інформативну, організаційну і виховну функцію.

Для вчителя взагалі, а для словесника особливо слово є основним знаряддям праці в навчанні і вихованні молодого покоління, у вихованні радянських патріотів-інтернаціоналістів, активних будівників комуністичного суспільства.

Випускник-словесник педінституту чи філологічного факультету університету повинен бути озброєним найповнішими досягненнями в мовознавчій науці, повинен бачити перспективи її розвитку. Найперше його завдання — не лише засвоїти певну суму знань, передбачених програмою, але й глибоко оволодіти процесом наукового дослідження мови, методикою наукового пізнання, розвивати активне творче мислення, уміти працювати з науковою літературою, виробити в собі навички самостійної роботи з книгою. У цьому основа його постійного зростання. Резерв підвищення якості підготовки вчителя-словесника у вузі, який ще не використаний повністю, — у дослідницькій роботі студентів. Саме вона допоможе майбутньому вчителеві успішно засвоювати досягнення науки, осмислювати нові вимоги життя, приносити користь суспільству, Батьківщині.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 3. К., 1972, с. 407—408.

Доц. О. І. БІЛОДІД
(Київський університет)

ДИНАМІКА ФОРМ У ГРАМАТИЧНОМУ ВЧЕННІ О. О. ПОТЕБНІ

Процес утворення нових граматичних форм для багатьох лінгвістів був чимось таємничим і незбагненим. З тривогою і жалем, оглядаючи історичні шляхи розвитку давніх мов, вони констатували виродження, занепад і зникнення граматичних форм, фонетичне псування, що руйнувало не лише зовнішню форму мови, але й усю її природу, яка колись відзначалася винятковою гармонійністю, була «царством звуків».

Професор Оксфордського університету Макс Мюллер, посилячись на факти з історії санскриту, відзначав: «Життя слабіє або зовсім гасне в словах або частинах слів, які несуть на собі перші сліди... фонетичних перетворень. З цього часу такі слова і їх частини можуть триматися в мові тільки штучно, завдяки традиції, і, що особливо важливо, з цього часу починається розрізнення істотних, або корінних, і тільки формальних, або граматичних, складових частин слова... Фонетичне псування веде до першої появи так званих граматичних форм»¹.

Отже, фонетичні зміни — це хвороба, яка у певний час вселяється в мову і прирікає її до занепаду, руйнування, бо знищує з ній усе істотне.

Однак ця хвороба, як зауважує О. О. Потебня, «не знищує, а, навпаки, ніби мимохідь, створює те, чим формальні мови переважають усі інші, що в них є вище і краще не для стороннього судді, а для самого того, хто говорить; саме ця хвороба створює граматичну форму. Чи це можливо?»².

Твердження М. Мюллера про те, що традиційність у мові є чимось штучним, конвенціальним, О. О. Потебня вважає абсолютно довірливим. Штучність треба розуміти як протилежність природності, а під останньою у даному разі — безпосередню повнозначність звука; але таку повнозначність можна уявити собі в найперших словах, які виникли з патогномічних звуків. Уже в другому слові ряду і наступних стає байдужим, чи виник цей звук первісно

¹ Müller M. Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache, für das deutsche Publicum bearbeitet, I. Leipzig, 1866, S. 40—41.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1—2. М., 1958, с. 55.

в тому, хто говорить, чи переданий іззовні. «Традиція одночасна з самою мовою; вона є приналежністю кожної мови, а не однієї формальної, і ніяк не може виявлятися тільки у відносно пізній час. Штучність передбачає замір, інакше вона буде порожнім словом, але в традиційності мови немає заміру. Звукова мінливість є теж явище первісне, загальне, зовсім не властиве одним лише формальним мовам»³. Тому її не можна вважати явищем хворобливим. Якби ця мінливість сама по собі могла створювати граматичні форми, то мови, які мають здатність розпадатися на наріччя, тобто усі мови без винятку, стали б формальними, чого в дійсності немає. Хто думає, що фонетичне псування утворює граматичні форми, той повинен би думати, що воно ж їх і руйнує.

Якщо визнати, як це роблять деякі учені, говорить О. О. Потебня, утворення і руйнування форм явищами протилежними, як математичне збільшення і зменшення, то стане зрозумілим, що одна й та сама сила не може діяти у взаємовиключних напрямках.

Але це не відповідає дійсності, зауважує учений. Адже сам М. Мюллер змушений був визнати, що звукова мінливість не є самостійною руйнівнотворчою силою — слова чинять опір фонетичному псуванню, доки живі і цілком зрозумілі, але тільки-но вони втрачають присутність духу, в них з'являється фонетичне псування, і уражені ним частини слова зберігають лише штучне існування, зсихаються у граматичні форми.

«Отже, те, що Мюллер називає відсутністю життя у слові і його незрозумілістю, — пише О. О. Потебня, — є тільки новим проявом життя, новим розумінням: зміна функції слова, утворення нового слова з минулого... Згідно з цим і граматична форма не є мумієподібним залишком минулого життя слова, а, навпаки, тим, у чому з особливою силою проявляється життя думки у слові»⁴. «І руйнування, і народження форм, однаково, як і речових значень, найтіснішим чином залежить... від певної потреби думки (підкреслення наше. — О. Б.)»⁵.

Але все, сказане вище, не дає відповіді на питання: що ж таке утворення і руйнування граматичних форм як процеси, що характеризують два різні періоди в житті мови?

Цю відповідь О. О. Потебня намагається знайти у вченні В. Гумбольдта. Останній твердив, що два періоди у розвитку мови, про які йдеться, характеризуються тим, що у першому мова твориться і сама собі служить метою, а в другому — вживається, стає засобом. Здавалося, це повинно б пояснити, чому, як думають деякі вчені, у формальних мовах настає час зменшення форм, але не пояснює.

Гумбольдтівська протилежність творення і вживання, мети і

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, Т. 1—2, с. 56.

⁴ Там же.

⁵ Там же, с. 57.

засобу має суто суб'єктивний характер. «Це не різні періоди мови, — говорить О. О. Потебня, — а різні точки зору на один і той самий період» ⁶.

Як вважає сам В. Гумбольдт, мова відрізняється від будь-якого зовнішнього знаряддя тим, що останнє спочатку робиться для певної зовнішньої мети, тобто само є метою діяльності, а потім вживається, від чого псується. Справді, зазначає О. О. Потебня, таке знаряддя без зовнішньої мети немислиме, але ж головна мета мови (певне втілення думки того, хто говорить) в іншому — вона міститься в ній самій. Не можна уявити собі моменту мовлення, який не був би одночасно актом об'єктивування, свідомості, тлумачення думки і який не змінював би мови, хоча ми помічаємо ці зміни лише тоді, коли вони досягають значної величини. Тому всупереч В. Гумбольдту О. О. Потебня висуває таку тезу: «Мова завжди є стільки ж мета, скільки засіб, настільки ж твориться, наскільки вживається» ⁷.

О. О. Потебня заперечує також думку В. Гумбольдта про те: що чим далі пішла мова у створенні граматичних категорій, тим менше трапляється випадків, які вимагають нового розв'язання; що чим більше народ користується створеними мовними цінностями, тим більше слабшає його творча сила; що в міру зростання зовнішньої мовної маси, остання накладає на мовно-інтелектуальні здібності народу свої власні закони, стримуючи їх вільний розвиток.

Якщо навіть допустити, що зменшення мовної творчості — беззаперечний факт, то постає питання, чи справді у мовах дедалі з часом менше трапляється випадків, що потребують нового розв'язання? Сам учений говорить про це так: «Спостереження свідчать про безперервну зміну мов у всіх частинах їх будови. Мова завжди залишається посередником між пізнаним і тим, що знову пізнається. Як речові значення, так і форми треба розглядати як засоби і одночасно акти пізнання. Якщо світ, як ми віримо, невичерпний для пізнання і якщо правильно, що не може бути знайдено меж лексичному розвитку мови, то не можна провести й rischi, яка обмежує кількість і якість можливих у формальній мові категорій» ^{8,9}.

«З другого боку, — продовжує О. О. Потебня, — коли навіть допустити неймовірне, що кількість майбутніх завдань наперед відомо народній думці, то не можна буде зрозуміти, чому ці завдання трапляються думці дедалі рідше, в міру наближення до свого кінця, чому творчість не залишається такою ж сильною до самої своєї об'єктивної межі?» ⁹.

⁶ Потебня А. А. Знач. праця, с. 58.

⁷ Там же.

⁸ Там же, с. 59.

⁹ Там же.

Бо «сила окремої людини, — відповідає він, — слабшає не тому, що вона дістається до мети, а тому і в міру того, як вона витрачає її на подолання шляху. Сили ж народу, до яких належить творчість у мові, відрізняються від одиничних сил тим, що, за однаково сприятливих зовнішніх умов, відновлюються народженням нових поколінь» ¹⁰.

Положення В. Гумбольдта про те, що сила творчості у мові занепадає в міру збільшення маси створеної мови, що чим вона більша, тим менший вплив на мову інтелектуально-мовних здібностей народу, теж у О. О. Потебні не витримує критики. Щодо цього мову він порівнює з мистецтвом і наукою, що передбачають її існування і виникають з її допомогою, але не замінюють її.

В історії народів є періоди ослаблення або застою їх творчої діяльності, але це можна пояснити лише зовнішніми причинами, умовами, в яких перебували народи у той час. Сама ж по собі мова завжди сприяє безперервності інтелектуальної народної творчості, постійності в капіталізації думки. І те, що відбувається у сфері граматичних форм, — їх постійний рух, занепад одних, виникнення інших — «є лише наслідком ускладнення думки» ¹¹.

З цієї позиції О. О. Потебня розглядає так званий факт «занепаду форм у формальних мовах». Спираючись на тезу В. Гумбольдта про те, що будова мов, зокрема індоєвропейських, відповідає потребам духу народів, О. О. Потебня говорить, що «суть цієї будови полягає в тому, що кожне слово цих мов має на собі відбиток певної граматичної категорії...» ¹².

В. Гумбольдт не може зрозуміти, як же сталося, що цей величкий здобуток індоєвропейських мов — багатство флексій, чим характеризувався юнацький вік цих мов, з часом поступово зменшується.

О. О. Потебня може пояснити це явище. Справа в тому, що В. Гумбольдт та вчені, які йшли в цьому слідом за ним, розглядали флексії як звукові елементи, стирання яких вони відзначали в індоєвропейських мовах. Але ж загальна кількість граматичних форм у цих мовах протягом історії не зменшувалася! Бо «граматична форма, як було вже сказано, з часу свого виникнення і в усі пізніші періоди мови є значення, а не звук. Формальність мови є існування в ній загальних розрядів, за якими розподіляється окремий зміст мови, одночасно із своєю появою в думці. Щохвилини розподіляючи зміст своєї думки в мові за розрядами, не можна позбутися звички до такої класифікації, а, навпаки, можна тільки дедалі більше укорінювати в собі цю звичку. Дотримуючись порівняння мови з наукою, ми а priori визначаємо за ймовірне, що з часом певні граматичні розряди можуть виявитися несумісними із

¹⁰ Потебня А. А. Знач. праця, с. 59.

¹¹ Там же, с. 60.

¹² Там же.

зручністю думки, подібно до того, як певні наукові поділи знищуються в міру успіхів знання»¹³.

Питання про знищення старих форм і створення нових для О. О. Потебні є частиною ширшого і складнішого питання про зміни системи мови в цілому і закони цих змін. Тому про придатність якоїсь форми для думки чи непридатність її можна говорити лише тоді, коли ми пов'яжемо цю форму з рештою форм даної будови мови, пов'яжемо таким чином, щоб «за однією формою можна було зробити висновок про властивість якщо не всіх, то багатьох з тих, що залишилися»¹⁴.

«Досі мовознавство, — говорить учений, — змушене було не виходити з кола елементарних спостережень над розрізненими явищами мови... Поки що можливі лише хисткі висновки про роль даного явища в загальному механізмі словесної думки певного періоду, бо ми уміємо читати лише найгрубіші вказівки на спорідненість явищ»¹⁵. Тому О. О. Потебня вважає антиісторичною і помилковою теорію зникнення і зменшення форм у мові. Слідом за втраченою формою, підкреслює він, іде народження нової, причому кінцевий результат буде один з двох:

1) окрема граматична форма, подібно до рослинної і тваринної форм, може безпосередньо перероджуватися в іншу. Наприклад, говорячи «два, три, чотири рубля», ми зараховуємо іменник до категорії, яку позначаємо через «несколько» (більше одного і менше п'яти) і яка безпосередньо передбачає існування категорії двоїни;

2) граматична форма неминуче входить у будову мови, яка (будова) є базою наступної будови, але сама може зникати, не залишаючи безпосереднього залишку в іншій формі, подібно до того, як остаточно вимирають деякі види рослин і тварин. Конкретизуючи і розширюючи останнє порівняння, О. О. Потебня говорить, що можливо деякі породи кислиці, дикої груші, собаки, вівці вимерли, не залишивши ніякого сліду в родоводі порід рослин і тварин, що існують; але від цього далеко до загального вимирання форм живої природи або зведення їх до небагатьох. Навпаки, кількість порід, які розводить людина, невпинно зростає. Так і в мові з вимирання деяких форм без помітного залишку не випливає, що кількість формальних відтінків, що розрізняються в мовленні, зменшується. А приклад науки підтверджує, що «із збільшенням здатності до абстрактного мислення і з збільшенням запасу знань багато поділів і категорій виявляються непридатними і відкидаються, але зате з'являються нові, так що в розвитку наук немає ніякої можливості говорити про протилежності періоду виникнення і занепаду загальних понять»¹⁶.

Деякі учені до О. О. Потебні, та і його сучасники приходили до

¹³ Потебня А. А. Знач. праця, с. 61.

¹⁴ Там же, с. 62.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, с. 63.

висновку про занепад граматичних форм суто практично. Вони брали, наприклад, схеми відмінювань у трьох періодах мови і лічили в кожному окремо різні за звуками закінчення. Так, у давній верхньонімецькій мові таких закінчень було 40, середній — 20, новій — 5—6. На цій основі робився висновок про занепад форм. Але ж тут, говорить О. О. Потебня, «за форму приймають її зовнішній знак, тоді як форма є значення»¹⁷. «Кількість форм, тобто формальних значень, у різних періодах мови зовсім не полічена»¹⁸.

Якщо звук, що колись підтримував граматичну категорію, втрачається, а остання залишається жити, то це не значить, що в мові слабшає творчість. Це означає, що думка більше не потребує цієї зовнішньої опори, що вона досить сильна і без неї, і що вона користується для розпізнавання форми іншим, «більш тонким засобом, саме знанням місця, яке займає слово в цілому, чи буде це цілим мовленням чи схемою форм»¹⁹. Існування описових, тобто аналітичних форм аж ніяк не є ознакою занепаду формальності в мові, а, навпаки, свідчить про торжество цього принципу.

«Описова форма, — пише О. О. Потебня, — є сполучення слів, що вже мають формальні визначення, але загалом складають один акт думки. Можливість такого сполучення вимагає присутності у мові чисто формальних слів. Потрібна тривала робота думки для того, щоб звільнити речові слова від усякого речового змісту і перетворити їх у бездоміткові вираження відношень. Кожна описова форма, що виникла після простої і передбачає цю останню (напр., сполучення особового займенника, як форми, з дієсловом, формального дієслова з дієприкметником, прийменника з іменем), тим самим є утворення дуже складне. Як би не було важко довести в окремих випадках, що описова форма, що витісняє просту, вносить у мову новий зміст, ми взагалі повинні передбачати як на основі окремих спостережень, так і а priori, що заміна простої форми складною не є тільки латка на старий одяг, а утворення нової форми думки; виникнення прийменника з іменника і сполучення цього прийменника з іменем, чи буде воно поділене відмінковим закінченням, чи ні, за своїм значенням для думки не є те ж саме, що минулий відмінок, а щось, цілком ймовірно, більш згодне з новими його потребами. З такого погляду в нових мовах порівняно з давніми можна бачити переродження, а не виродження і викривлення»²⁰.

Концепція О. О. Потебні про виникнення і занепад граматичних форм істотно відрізнялася від учення його попередників. Вона природно впливала з принципу, що його вчений висунув ще у своїй праці «Мысль и язык», — безперервної зміни мов у

¹⁷ Потебня А. А. Знач. праця, с. 63.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, с. 66.

²⁰ Там же.

всіх частинах їх будови. Отже, і народження і зникнення граматичних форм він розглядав як окремі прояви того єдиного величюного процесу руху і динаміки в сфері граматичних засобів мови, що характеризується поглибленням, ускладненням і удосконаленням граматичних елементів як відбиттям прогресу людської думки в процесі пізнання, задоволенням зрослих потреб людського мислення, інтелектуальної діяльності.

Доц. Л. О. КАДОМЦЕВА
(Київський університет)

ДІАЛЕКТИЧНА ЄДНІСТЬ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ РЕЧЕННЯ І РІВНІ ЙОГО АНАЛІЗУ

Великий обсяг інформації про мову вимагає її систематизації у практиці лінгвістичних досліджень. Теоретичні здобутки мовознавства, зокрема у галузі граматичної теорії, необхідно також використати у практиці вивчення мови, наприклад, у описово-навчальних курсах граматики, що викладаються у вищій школі. Систематизація фактів і глибоко продумана система їх аналізу сприятиме формуванню матеріалістичного світогляду, навичок діалектичного мислення. А це — передумова дидактики мовознавства як суспільної науки. Об'єктом системного аналізу в граматиці є речення в загальнолінгвістичному плані — як знакова одиниця мови, що є засобом формування, вираження і повідомлення думки.

У теорії речення знайшли відображення основні, базисні положення матеріалістичної теорії радянського мовознавства, що формувалися у суперечностях між різними інтерпретаціями, побудованими на різних методологічних засадах і відповідних їм напрямках лінгвістичних досліджень.

Суперечності навколо визначень таких, наприклад, понять, як граматичне значення, синтаксичне значення, відношення речення-знака до екстралінгвістичної дійсності, предикативність, модальність, комунікативна спрямованість речення, формували положення загальнолінгвістичної теорії і великою мірою визначали повноту чи неповноту матеріалістичного світогляду у поглядах про мову.

При застосуванні універсальної теорії семіотики або семіології (Ф. де Соссюр) до аналізу будь-якої знакової системи, в тому числі й мови, зокрема такої її одиниці, як речення, більша увага зосереджувалась на внутрісистемних особливостях речення: при цьому ігнорувалися семантичні й прагматичні аспекти речення-знака. Вважалося, що власне лінгвістична інформативність перебуває на рівні синтактики, тобто відношення знаків лише до знаків ізоморфного рівня мови. Для речення-знака не знаходили від-

повідного референта-денотата у екстралінгвістичній дійсності, оскільки значення речення не можна виводити із суми значень його складників. Отже, речення називали не знаком, а детермінованою правилами граматики даної мови комбінаторикою знаків нижчого порядку (слів — членів речення чи словосполучень)¹.

Але застосування універсальної теорії завжди передбачає врахування специфіки ізольовано досліджуваної системи, особливо такої складної, як мова, бо навіть у формальній логіці неможливе механічне розмежування планів значення без урахування того, який особливий клас знакових систем у ній досліджується².

Критики семіологічної теорії щодо мови навпаки визнавали діалектичну єдність матеріального експонента і власне змісту знака, зазначаючи, що семіотичний аналіз «принципово не може ігнорувати матеріальний експонент знака (а отже, і матеріальну субстанцію цього експонента)»³.

Концепції вказаної структуральної теорії речення певною мірою були реакцією на механістичне ототожнення змісту будь-якого мовного знака із конкретно уявлюваним денотатом, однак, вони претендували на універсалізм теорії значення взагалі, по суті не уніфікуючи, а ще більше ускладнюючи проблему.

В результаті тривалого обговорення проблеми мовного значення було зроблено висновок про те, що мовне значення — не дзеркальне відображення об'єкта, а «пізнаний об'єктивний зміст, перетворений мовою»⁴.

Цей процес перетворення є формуванням метамови лінгвістики, яка водночас являє собою суму лінгвістичних понять, сформованих відносно даного періоду лінгвістичного пізнання як вірогідна реальність.

Пізнання як відображення людиною природи, говорив В. І. Ленін, є «не просте, не безпосереднє, не цільне відображення, а процес ряду абстракцій, формування, утворення понять, законів etc...»⁵.

Формування нових понять у лінгвістиці багато в чому залежить від логічного впорядкування відомих знань, систематизації атрибутів лінгвістичних понять, продуманих схем аналізу явищ. Лінгвістичне дослідження — процес наукового мислення, і в ньому важливим є саме оформлення знань у вигляді систематизованої інформації.

При достатній кількості описів системи граматичних значень залишається ще не диференційованим поняття про граматичне значення речення: паритурність значень чи одне значення в єдності часткових, яких часткових, яке головне, чи є вторинні тощо.

¹ Див.: Маслов Ю. С. Какие единицы целесообразно считать знаками. — У зб.: «Язык и мышление». М., 1967.

² Смирнова Е. Д., Таванец П. В. Семантика в логике. — У зб.: «Логическая семантика и модальная логика». М., 1967, с. 4.

³ Маслов Ю. С. Знач. праця, с. 285.

⁴ Крушельницкая К. Г. Грамматические значения в плане взаимоотношения языка и мышления. — У зб.: «Язык и мышление». М., 1967, с. 216.

⁵ Ленин В. І. Повне зібрання творів. Т. 29, с. 152—153.

В описі видів граматичних значень, запропонованому К. Г. Крушельницькою, граматичне значення речення в цілому виділяється як третій тип у системі, що відповідає трьом типам граматичних відношень:

1. «Значення першого виду виражають об'єктивні відношення між предметами і явищами: відношення предмета і ознаки, суб'єктно-об'єктні відношення, просторові, кількісні та інші відношення.

2. Значення другого виду виражають відношення об'єктивного змісту висловлення до дійсності. Це відношення особи, часу, способу.

3. Значення третього виду виражають відношення мовця до висловленого... Це комунікативно-оцінне відношення мовця до висловленого реалізується в таких категоріях: а) в категорії комунікативної установки...; б) в категорії комунікативного завдання»⁶.

Граматичне значення речення в цілому не можна визначити із запропонованої схеми, крім третього виду граматичних значень, де речення постає як комунікативна одиниця.

Однак теза про зміст мовної одиниці як результат перетворення мовою змісту об'єктивної дійсності найбільш відповідає методологічній концепції навчально-педагогічної лінгвістики у галузі синтаксису.

Завдання полягає у тому, як виразити і у якій послідовності аналізувати граматичне значення речення. Насамперед треба окреслити саме поняття граматичного значення речення. Граматичне значення речення постає у певній дихотомії значень.

Перший рівень дихотомії становить семантика речення. У кожному реченні як знаковій одиниці відображено певний зміст думки. Якими б формалізованими не були схеми аналізу речення, визначення семантики речення, хоч і на інтуїтивному рівні, є передумовою наступної граматичної характеристики. Сприйняте для аналізу речення сприймається як інформація про той чи інший факт об'єктивної дійсності. Однак для граматиста важить не сюжет цієї інформації, а прояв у реченні так званої типізованої у граматиці семантики, на чому ґрунтується основний семантико-граматичний принцип її класифікації. Такою типізованою семантикою складного речення, наприклад, є різні види сурядних (координованих) і підрядних (детермінованих) відношень; у простому реченні вияв цієї типізованої семантики складніший: вона асоціюється з модальністю речення (розповідного, питального, спонукального, умовного, гіпотетичного). Таким чином, ми сприймаємо і висловлюємо граматичними дефініціями насамперед тип і вид семантики мовної одиниці-речення. Це сприйняття визначає загальний і основний зміст речення. Наприклад: семантика сурядного відношення в цілому як тип і вид сурядності; причинно-наслідкове відношення і його вид (умовно-причинове); або: семантика питальної модальності і вид питальності і т. д.

⁶ Крушельницькая К. Г. Зазнач. праця, с. 220—221.

Типізована семантика речення є першим компонентом його граматичного значення, тому що не можна аналізувати граматичну форму без знання того, що ця форма виражає.

При синтаксичному аналізі речення на рівні семантики, безумовно, важливо абстрагуватися від конкретно вираженої у ньому інформації, зміст якої інколи тяжіє над тим, хто займається граматичним розбором.

У практиці викладання шкільної граматики помічаються подібні моменти своєрідної прив'язаності аналізатора до конкретно відображеного у реченні об'єктивного змісту. Роль граматики як навчальної дисципліни і полягає саме в тому, щоб навчити абстрактно мислити, робити правильний вибір ознак характеристики мовного явища, вміти ці характеристики класифікувати, ідучи дедуктивно чи індуктивно, проте логічно і послідовно. Граматичний аналіз не можна здійснювати без розгляду змісту мовних одиниць, проте, цей розгляд «передбачає використання мінімуму семантичної інформації — знання значення у обсязі достатньому для ототожнення і розмежування мовних одиниць»⁷.

Отже, типізована у граматиці семантика речення є першим членом граматичного значення речення. Другим є предикативність як основна характеристика речення⁸.

Загальновизнаною є думка про те, що предикативність речення — це вираз у ньому процесу активного приписання ознаки суб'єктові думки, співвіднесеної у часі і пов'язаної з об'єктивною модальністю речення. Предикативність поєднує два рівні граматичного значення речення: зовнішньосинтаксичний і внутрісинтаксичний. На зовнішньосинтаксичному рівні насамперед представлена часова віднесеність речень як виразник зв'язку висловлення з дійсністю у площині об'єктивного часу. Крім того, оскільки кожне висловлення модальне, тобто у ньому відображено відношення основного змісту речення до об'єктивної дійсності з точки зору реальності чи ірреальності приписаної предметові думки ознаки, предикативність, що є проявом останньої, пов'язана з модальністю.

Вияв предикативності у внутрісинтаксичному плані — це форма присудковості, форма суб'єктно-предикатних відношень, безвідносно до односкладної чи двоскладної структури речення.

Нарешті, плани типізованої семантики і предикативності (у зовнішньосинтаксичному аспекті) формують комунікативне значення речення.

Вказані три рівні речення (типізована семантика, предикативність і комунікативна спрямованість) формують загальне граматичне значення речення-знака, що типізує, виділяє його серед

⁷ Ветров А. А. Методологические проблемы современной лингвистики. М., 1973, с. 93.

⁸ Дин.: Банару В. И. Очерк по теории предикативности. Кишинев, 1973.

інших знакових одиниць мови. Як мовна одиниця, речення насамперед визначається трьома вказаними характеристиками граматичного значення. Як конкретна одиниця граматичного аналізу речення-висловлення дістає додаткові характеристики. І в цьому проявляється функція речення в даній мовній ситуації. Ця функція виражає додаткові граматичні значення, як наприклад поширеність — непоширеність речення, еліптичність, форма вираження головних і другорядних членів речення, форма синтаксичних зв'язків, порядок слів, емоційне навантаження речення і т. д.

В. Г. Адмоні пропонує сім аспектів аналізу речення: логіко-граматичний, модальний, повноти й неповноти речення, його місця у розгорнутому ланцюгу висловлень, пізнавальної установки, комунікативного завдання, ступеня емоційного навантаження⁹.

Безумовно, всі вказані аспекти стосуються граматичного значення речення, становлячи певну партитурність значень. Однак тут відбувається змішування поняття граматичного значення речення-знака і граматичне значення актуально спостереженого речення-висловлення. На рівні першого відбувається ідентифікація речень серед мовних знакових одиниць, на рівні другого — граматична характеристика речень у певній функціональній спрямованості. Разом же обидва рівні значення являють собою діалектичну єдність загального і часткового. І на цьому побудовані матеріалістичні уявлення про мову, і це визначає методологічні принципи її аналізу.

При синтаксичному аналізі речення-висловлення його загальне граматичне значення сприймається дещо асоціативно. Але це — передумова аналізу, оскільки насамперед важливо виділити мовний знак (у даному випадку речення) серед інших мовних знаків, наприклад, непередикативних словосполучень, і проводити аналіз з урахуванням функціонального значення речень, що вивчаються.

Доц. О. П. БЛИК
(Київський педінститут)

СПІВВІДНОСНІСТЬ ЧАСТОК *о, ой* ТА ОДНОЗВУЧНИХ ВИГУКІВ

Питання про співвідносність однієї частини мови до іншої чи не найменше привертало увагу дослідників. До маловисвітлених належить і питання співвідносності часток *о, ой* та однозвучних вигуків.

У посібнику «Сучасна українська мова. Морфологія» зазначено: «Межі часток і вигуків часто зближаються, але різниця між ними полягає в тому, що **вигуки виражають різні почуття, емоції, а**

⁹ Адмоні В. Г. Типологія предложения. — У зб. «Исследования по общей теории грамматики». М., 1968.

частки лише надають певного емоційного відтінку (підкреслення наше. — О. Б.) словам або реченню, напр.: «Здрастуйте, товаришу Таранута!» — привітався Авдотін. «Голос знайомий... *Ой* же знайомий, а не впізнаю. Хоч і набий, діду» (Ю. Збанацький); «*Ой*, виріжуть нам виноградники, дощенту виріжуть, антихристи!» — голосила якась баба» (М. Коцюбинський).

У першому реченні частка *ой* надає певного емоціонального відтінку слову, у другому вигук *ой* виражає тривогу, застереження, тобто емоціональний стан¹.

Як бачимо, при вивченні частки і вигуку як частин мови, розкриваючи співвідношення часток і вигуків, на перший план висувається необхідність розмежування часток *о*, *ой* та' однозвучних з ними вигуків. У зв'язку з цим виникає потреба визначити критерії, за якими можна було б розрізняти частки *о*, *ой* та однозвучні вигуки. Адже залежно від того, за допомогою частки чи вигуку оформлено думку, змінюється зміст висловленого, а також обумовлюється наявність чи відсутність розділового знака в реченні після слів *о*, *ой*.

Відомо, що частки *о*, *ой* надають смислового та емоційного підсилення тим словам, поряд із якими вони стоять у реченні. Наприклад: *Ой зозуле, зозуленько. Нащо ти кувала?* (Т. Шевченко). У наведеному реченні частка *ой* підсилює емоційно-сміслову значення слова *зозуле*. Пор. ще: *Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя* (Народна пісня). У цьому реченні частка *ой* підсилює і смислове, і емоційне значення слова *зійди*, поряд із яким вона виступає.

Вигуки виражають різні почуття, що передають емоції та волевиявлення. При цьому вигуки чітко розрізняються як структурні елементи мовлення двох типів:

I. Вигуки виступають як своєрідні еквіваленти речень. Наприклад: *О! Годен чорної отрути, не вартий ні хвилини жить, хто міг на мить тебе забути і занедбать тебе на мить* (М. Рильський). *Та вже знайома рука лягає на плече і знайомий голос нахилиється до твого сну:*

- *Вставай, Михайлику, вставай.*
- *Мамо, іще одну краплиночку...*
- *Струси цю краплиночку.*
- *Ой...* (М. Стельмах).

II. Вигуки, що примикають до речень. У цих випадках вони передають емоційне ставлення мовця до висловленого: *О, хто сказав, що не людина ти?* (М. Рильський).

Вигуки, що виступають як еквіваленти речень, досить виразно за змістом і інтонаційно відрізняються від часток.

Значно важче розмежувати з однозвучними частками вигуки *о*, *ой*, що примикають до речень. Пор.:

¹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда. К., «Наукова думка», 1969, с. 512.

*О предків-диваків поріддя, серцю миле,
Рибалки, ратаї, каменярі, співці!
О, як сьогодні ви прекрасно б зрозуміли,
Що для людськості — лиш у людській руці,
Що підкорилися і скелі нам, і хвилі,
А мирні ми тому, що завжди ми бійці.*

(М. Рильський)

У першому реченні наведеного тексту *о* — частка з підсилювальним значенням, вона входить до складу речення, є його структурним компонентом. У другому реченні *о* — вигук, однозвучний з часткою, але не рівнозначний їй. Вигук *о* виражає емоційний стан мовця. Структурно ж вигук становить окрему частину (компонент) складного речення.

Різне інтонаційне вираження властиве частці *о* й однозначному вигуку в наведеній ілюстрації. Частка *о* вимовляється як складова частина синтагми: *О предків-диваків поріддя*. Вигук *о* становить інтонаційно самостійну одиницю.

Частку з підсилювальним значенням і однозвучний вигук розрізняють за такими ознаками:

1. За значенням слів *о, ой*. Частки *о, ой* завжди виступають із підсилювальним значенням. Вигуки *о, ой* можуть передавати різні значення, які можна об'єднати у дві групи: перша — ті, що означають емоції, друга — ті, що означають волевиявлення. Наприклад:

1. *Я до трактора підхожу —
Сонце ясне! Світло мій!
Ой, як хочеться цититись.
Щоб вести його самій.*

2. *О! Продовжуйте! Говоріть!*

(П. Тичина)

В обох реченнях вжито вигуки. У першому реченні вигук *ой* виражає емоції, зокрема передає захоплення; у другому реченні вигук *о* виражає волевиявлення, зокрема прохання.

Інтонація вигуку визначається характером емоцій та почуттів, що виражаються за допомогою вигуку. А характер емоцій, почуттів, що виражаються через вигук як особливу категорію слів, завжди зумовлюється змістом усього речення, до якого належить вигук, чи навіть змістом того мовлення, складовою частиною якого є речення з вигуком.

За характером вияву емоцій та почуттів вигуки *о, ой* близькі. Крім того, обидва вони — багатозначні. Найчастіше вигуки *о, ой* передають такі емоції:

- 1) захоплення:

*О, скільки зведено прекрасних там будов. Які сади цвітуть у
далях неозорих* (М. Рильський);

- 2) радість:

— *О, Михайлик до нас прийшов! — з такою радістю говорить
Мар'яна, ніби я її найближчий родич* (М. Стельмах);

3) здивування:

— *О*, звідки їм узятися взимку? — не второпав я зопалу (М. Стельмах);

4) задоволення:

— *Ой*, полегшало, ніби гора звалилася з пліч! — гигаючи, випростовується і підіймає вгору ковшисті руки Порфирій (М. Стельмах);

5) біль:

— *Ой*, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито кричала Немидора на всю хату неначе не своїм голосом (І. Нечуй-Левицький);

6) досаду, жаль:

— *Ой*, пробач, будь ласка. Я забув, що в шостому класі цих напрямків не проходять (О. Донченко);

7) розпач:

— *Дарма!* Не жаль мені, що молодою згину. А жаль — *о*, лютий жаль, що пропаду даремне (Леся Українка);

8) недовіру: — *Тату*, правда, галушки в мене вдалися не гірше, як в тітки Докії? — *Кращі*, — підхвалює доньку. — *О*, вже й кращі, — заперечує Настечка (М. Стельмах);

9) переляк:

— *Ой*, мені страшно! — зойкнула Люба і притулилась до мого плеча (М. Стельмах);

10) незадоволення:

О, як їй набридли, які ненависні їй стали ці озброєні постаті (Ю. Збанацький);

11) співчуття:

О, як, напевне, хочеться вітряку струсити з себе, з полів дрімоту, зачерпнути крилами небо, озватися людськими голосами, відзвеніти наколиханим за літо зерном, а пролитися борошном (М. Стельмах).

За допомогою вигуків *о*, *ой* можуть передаватися такі волевиявлення, як бажання, пересторога, обурення, порада, осуд. Наприклад:

— *Ой*, пустіть мене, мамо, в Київ з бабою! — просилася Мелашка (І. Нечуй-Левицький).

— *О*, дівувати вже! Де там пасьба в голові буде. Мабуть, гречку, як є, витовкла? (А. Головка).

— *О!* Пусти брехню дрібну, наче мак, а виросте завбільшки з кулак! — обурилась Люба (М. Стельмах).

— *Ой*, не відчиняй, сучий сину, бо поб'ю на тобі усю патерицю! — попелом тряслася на голові старого паморозь, гасячи останній вогонь цуприни (М. Стельмах).

— *Ой*, поганяй швидше воли! — крикнула Кайдашиха на чоловіка (І. Нечуй-Левицький).

Інтоніяція кожного вигуку буде різною. Вона визначається змістом емоцій та почуттів, волевиявлень, що передаються вигуком разом з усім реченням.

2. За граматичними ознаками слів *о*, *ой* у реченні. Слова *о*, *ой* виступають частками в таких випадках:

а) якщо вони примикають до речення, виступають поряд із звертанням, не мають значень, еквівалентних реченню:

— *Ой дівчатка!* — *важко передихнула Магда.* — *Ой дівчатка!* — повторила вона, переляканими очима оглядаючи всіх (Ю. Збанацький);

*О земле рідна! Знави ти
Свій шлях у бурі, у негоді!*

(М. Рильський)

У наведених прикладах *ой* та *о* примикають до речень, виступають поряд із звертанням, не мають значення та інтонаційного оформлення, еквівалентних реченням. Отже, *ой*, *о* в цих реченнях частки.

Частки *о*, *ой* разом із звертанням виступають переважно на початку речення:

*О рідна пісня, знову ти прийшла
До матері й до батька — до народу.*

(М. Рильський)

Проте можлива позиція часток із звертанням і в середині речення:

*Безсмертя — хто поставить на коліна?
Хто згасить сонце темрявою хмар? —
Прийми ж, о мати, слово, це від сина,
Як генію твоєму чесний дар!*

(М. Рильський)

При звертанні *о*, *ой* є вигуками, якщо вони, хоч і прилягають до речення, але за змістом і інтонаційним оформленням еквівалентні реченню. У таких випадках ці слова виступають як виразники певного значення, властивого вигуку. Наприклад, радість: — «*О, Михайлику, бач, де ми здибалися з тобою!*» — радіють дідові очі, і радіють сльозинки в них (М. Стельмах); біль: «*Важко, товаришу Хаєцький?*» — *Ой, товаришу замполіт... Так важко, гей би всю землю на плечах тримаєш!* (О. Гончар);

б) якщо *о*, *ой* виступає в реченні, де є частка *же* (*ж*) із значенням підсилення або частка *ні* із заперечним значенням: *Ой піду ж я лугом, лугом...* (Народна пісня). *Ой ні, не кажи цього, бо я знаю Микиту* (М. Коцюбинський).

Частки *же* (*ж*), *ні* можуть виступати або після слова, значення якого підсилюється за допомогою часток, як у першому прикладі, або після частки *о*, *ой*, як у другому прикладі;

в) якщо після *о*, *ой* повторюються слова, смислове значення яких підсилюється:

*Ой полем, полем килиїмським,
То шляхом битим ординським,
Ой там гуляв козак Голота.*

(«Дума про козака Голоту»)

У наведеному реченні смислове значення слова *полем* підсилюється, з одного боку, введенням у реченні підсилювальної частки *ой* і, з другого — повторенням слів *полем, полем*. Пор. ще:

*Ой скажіть мені, скажіть,
Любі мої сестри, браття:
Що в житті вас так гнітить?
Чом нема у вас завзяття?*

(П. Тичина)

г) якщо є звертання і повтори:

*Линьте, хмари,
Ой прилиньте, хмари, —
Ясний день,
Окропіте,
Нас нашеlestіте:
День!
День!*

(П. Тичина)

д) якщо звертання виражено займенником, який тут же розкривається: *Ой і чудний ти, Давиде...* (М. Стельмах).

За наведеними вище ознаками й розрізняємо практично в реченні частки із значенням підсилення і однозвучні з ними вигуки. Визначення слова як частки чи як вигуку зумовлює постановку при ньому розділового знака — коми або знака оклику. Якщо в реченні вжито частку, вона не відділяється комою:

*Ой світе мій, це ж буря! —
Шумить щось у степу.*

(П. Тичина)

— *Ой Панасе, Панасе, як тепер будемо жити? — зовсім опустили руки в матері* (М. Стельмах).

Якщо в реченні вжито вигук, він виділяється комою або знаком оклику:

— *Ой, лишенько! — аж скрикнула дівчина. — Як же там люди без лісів живуть?* (М. Стельмах).

— *Ой Це не дядько Себастьян з нашого села? — аж скрикнув я.*

— *Та він же! — відповів дід Корній* (М. Стельмах).

Отже, частки *о, ой* відіграють роль своєрідних якісних показників смислової та емоційної ролі слів, перед якими вони виступають.

Підсилюючи смислово-емоційне значення слів, частки *о, ой* завжди виступають складовою частиною однієї з ними (цими словами) синтагми, становлячи її початковий елемент.

Виражаючи різні емоції, почуття, вигуки *о, ой* або становлять окреме речення, або виступають у складі тієї синтаксичної одиниці, яка набуває самостійної значимості і наближається своїм значенням до значення окремого речення.

За смислово-емоційним значенням та інтонаційним вираженням вигуки *о, ой* еквівалентні реченню.

ОРУДНИЙ СУКУПНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед багатьох функціонально-семантичних значень орудного відмінка виділяється досить своєрідний різновид його — так званий орудний сукупності¹. Засобом орудного сукупності виражається, в якому обсязі (сукупності, кількісній формі) бере участь суб'єкт у дії або охоплюється дією прямий об'єкт. Наприклад: *Г р о м а д о ю при долині його поховали* (Т. Шевченко). *Тридцять тисяч тонкорунних овець бродять о т а р а м и по степових відділках...* (О. Гончар). *...Дубочок схитнувся, а дощик линувся — це б р о м, в і д р о м, д і й н и ч к о ю, над нашою пашиничкою* Л. Макс (Номис).

У лінгвістичній літературі немає єдиної думки про походження орудного сукупності. Слідом за Б. Дельбрюком² орудний сукупності генетично пов'язують із давнім орудним соціативним³, який вживається для вираження назв осіб (їх групувань), що супроводили інших осіб.

Значення сукупності пов'язують також із функціями орудного місця і часу, які в давнину виражали розподільність дії в часі і просторі. Висловлюються також думки про можливість зв'язку орудного сукупності з орудним порівняння та з орудним інструментальним.

Така строкатість у поглядах учених пояснюється насамперед неоднаковим розумінням семантичного об'єму орудного сукупності. Після О. О. Шахматова орудний сукупності виділяють у складі орудного способу дії, але розглядають його, ототожнюючи з орудним кількості і міри⁴, або з орудним обмеження⁵, або розширюють його рамки, включаючи сюди і т. зв. орудний оформлення та супровідної характеристики.

Зрозуміло, що різні значення орудного — сукупності, оформлення, обмеження, супровідної характеристики, кількості і міри — не можуть бути зведені до якогось одного давнього значення.

Семантична близькість орудного в структурах типу *стояти*

¹ Термін «творительный совокупности» ввів акад. О. О. Шахматов (Див.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 344), виділивши окремий різновид більш загального значення — орудного способу дії.

² Див.: Delbriick B. Vergleichende Jyntax der indogermanischen Sprachen. I, Strassburg, 1893, S. 237—238.

³ Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. За ред. О. С. Мельничука. К., «Наукова думка», 1966, с. 480; Станишев С. Д. Творительный совокупности. — У кн.: Творительный падеж в славянских языках. М., Изд-во АН СССР, 1958, с. 196 і далі.

⁴ Уперше таку думку висловив О. О. Потебня (Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1—2. М., 1958, с. 473—474), яка знайшла підтримку з боку багатьох учених.

⁵ Див.: Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. К., 1926, с. 77—79.

полком, *ити всім миром* та ін. до значення соціативного знаходить підтвердження в найдавніших пам'ятках слов'янських мов. Однак в орудному способу дії, що в основному своєму змісті розвинувся з орудного знаряддя і засобу дії⁶, а тому певною мірою зберігав інструментальні відтінки, з часом відбувалося поступове напашування цих відтінків і на інші значення, в тому числі і на орудний сукупності. Той факт, що в найдавніших пам'ятках слов'янських мов прикладів орудного сукупності мало, тоді, як у староруських, староукраїнських і старобілоруських⁷ він фіксується досить часто вже як різновид функції способу дії — способу перебування (сукупності, кількості, розподільності і под.), є ще одним доказом того, що орудний сукупності має кілька семантичних напашувань. Окрім соціативного і пізнішого інструментального значень, що формували основний зміст сукупності (способу перебування), очевидно, міг бути і зв'язок з орудним місця і часу, але не з усіма значеннями, а насамперед з орудним сукупності кількісного вияву (для вираження розподільності, коли дією охоплюється не весь предмет, а його частини).

Виводити ж орудний сукупності з орудного порівняння, на нашу думку, немає підстав, оскільки останній виражає одне з наймолодших значень орудного відмінка⁸. До того ж орудний порівняння обмежений стилістично (вживається в художньому та розмовному стилях мови), у той час як орудний сукупності має більш широке застосування. Звичайно, що між орудним сукупності і орудним порівняння на сучасному етапі спостерігаються тісні взаємозв'язки в межах більш загального функціонально-семантичного значення — орудного способу дії.

Поняття сукупності охоплює три семантичні різновиди, позначаючи відношення між предметами, що виражені формами називного (або знахідного) і орудного відмінків:

а) збіг матеріального змісту і його вмісту (форми сукупності), наприклад у поданих вище реченнях: *<люди> г р о м а д о ю поховали; пташки летіли з г р а й к о ю*;

б) розподільність матеріального змісту у відповідній формі кількості, наприклад: *Тридцять тисяч овець о т а р а м и бродять*;

в) вияв матеріального змісту (маси) у формі, наприклад: *дощик це б р о м, ві д р о м, ді й н и ч к о ю линувся*.

Відношення першої групи називають орудним сукупності — колективної участі, а другої і третьої груп об'єднують під назвою орудний сукупності — кількісний. Відповідно до визначених ними

⁶ Див.: Кедайтене Е. И., Ятрополо И. С. Творительный падеж. — У кн.: Сравнительно-исторический синтаксис восточно-славянских языков. Члены предложения. М., «Наука», 1968, с. 241—242.

⁷ Див.: Кедайтене Е. И., Ятрополо И. С. Знач. праця, с. 248—249.

⁸ Див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966, с. 482.

відношень зручнішим для опису вважаємо поділ у таких термінах: а) орудний сукупності — колективної участі; б) орудний сукупності — кількісний і в) орудний сукупності — міри.

Орудний сукупності — колективної участі відрізняється від останніх двох його різновидів насамперед відсутністю кількісної визначеності предметів і повним охопленням їх дією. Друге і третє значення різняться між собою характером кількісної визначеності предметів (кількісний чи об'ємний вимір).

Орудний сукупності пов'язується головним чином з дієсловами переміщення, рідше з дієсловами інших семантичних груп.

1. Орудний сукупності — колективної участі, позначаючи збіг матеріального змісту з кількісною формою вияву його, виражається придієслівними іменниками, що семантично узагальнюють однорідність складу істот, їх кількісно неокреслену єдність: *артіль, батарея, бригада, ватага, група, гурт, загін, кагал, каразан, колектив, ланка, мир, натовп, орава, полк, рій, родина, рота, сім'я, стадо, табун, череда* тощо. За своєю семантикою такі назви зближуються з групою збірних іменників, однак відрізняються від останніх здатністю виражати граматичне значення і однини і множини (напр. *ватага — ватаги, натовп — натовпи, рій — рої, стадо — стада* і под.).

У функції орудного сукупності — колективної участі виступає переважно форма однини, а іменник, що позначає діяча, ставиться у формі називного відмінка множини (у двоскладному реченні). В односкладному реченні особа лише символізується або розуміється з контексту. Наприклад: *Стояли всі гуртиком, до різні в очах вглядалися в те морське дивовисько* (О. Гончар). *«Ну, як, жінки, гадаєте — виконаємо?..» — і знову — жінки ... Гуртом... Колективом ...* (Остап Вишня). *Олена Семенівна повчає і про кукурудзу, і про цибулю, і про картоплю ... «От що ми своєю ланкою робимо!»* (там же). *А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить; та добре вигострить сокиру — та й заходиться вже будить* (Т. Шевченко). *Ви не йдіть ордою на облогу ...* (М. Рильський).

Крім названих слів, у функції орудного сукупності — колективної участі можуть також виступати збірні іменники (наприклад: *кіннота, люд, піхота, товариство* та ін.) та іменники з метонімічним значенням узагальненого колективу (*вулиця, дім завод, інститут, клас, колгосп, село, слобода, місто, табір, школа* і т. ін.). Однак значення іменникової форми, як правило, доповнюється вживанням займенника *весь, цілий*, або рідше — вторинним займенником *один*. Наприклад: *«Піди, синку, до криниці, умийся водою, та щоб тебе полюбили усі слободою»* (Чубинський). *«Жива, дитино моя, велика справа! Всім народом треба, щоб ураз, швиденько, щоб зерно не осипалося! А ми ж колектив, усі повинні працювати...»* (О. Вишня). *Цілими товариством випивають за здоров'я льотчика. — «Лебединого тобі віку»* (О. Гончар). *Водою скріплена живою... Іде родиною одною*

Країна Рад... (М. Рильський). Ми поїхали в Любчики всією сім'єю (Марко Вовчок).

Будь-яке інше означення надає іменнику ще якогось підтінку способу дії або й веде до втрати значення сукупності. Наприклад: *Летіли дні крилатою юрбою, як журавлі над Білою Горю (В. Сосюра). Єдиною дружною сім'єю ми побудували розвинуте соціалістичне суспільство (До народів світу... Звернення, 1973, с. 13).*

2. У ролі орудного сукупності — кількісного, який виражає розподільність цілого на частини або кількісний вияв колективу, єдності істот взагалі, можуть функціонувати іменники тих же груп (окрім збірних), що й у ролі орудного сукупності колективної участі. Однак вони виступають у формі множини. Наприклад: *Минув час, коли ... Доводилось ватагами роз'їздитися по селах шукати обіду (О. Гончар). Взавтра маю їхати в Пампаси, де бізони бродять табунами... (М. Рильський). Мов за золотим руном, пускались вони (механізатори) туди своїми піратськими експедиціями, а тепер... кивають у бік затоки, в бік роздіяного ставевого велетня: «Якби на колеса його та в степ... Ото був би трактор!» (О. Гончар).*

Орудний сукупності — кількісний може також виражатися іменниками з кількісним значенням: *десяток, дюжина, сотня, тисяча, мільйон, мільярд, маса, одиниця*. Наприклад: *Дітей возять дес'ятками. Діти — з дитячого будинку (Ю. Яновський). Він (Воронцов) писав такі листи дес'яткам: головам колегоспів, секретарям райкомів, військкомам (О. Гончар). Ще їхатиму в Казахстан не кому набирати строкових, — собі сотніями набиратиму... (О. Гончар). ... Вони (порт'є) вимушені обслуговувати туристів, які напливають з великих країн тисячами й мільйонами (П. Загребельний).*

Форма орудного множини у сполученні з займенниковим словом *цілий (цілими гуртами (натовпами), цілими сім'ями (родинами), цілими зграями (роями, юрбами) і т. ін.),* крім значення розподільної сукупності, додатково виражає відтінок міри охоплення дією. Наприклад: *Вийшли йому (Єремії) назустріч міщани цілими стовпницями аж за містом вкупі з духовенством та простими жовнірами (Нечуй-Левицький). ...Збираються (гуляють) цілими юрбами та купами, якусь раду радять поміж собою (Нечуй-Левицький). Багато тоді накивало п'ятами й одиноких і цілими сім'ями... (Панас Мирний). Он з улиць показалися й найжджі... Перекупки цілими зграями бігли стрівати їх (Панас Мирний). Я знав, що то впливається в мене м'яка, як дитячі кучері, віка, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту (М. Коцюбинський).*

3. Орудний сукупності — міри виражає міру охоплення дією суб'єкта чи прямого об'єкта. Орудним однини або множини іменника позначається об'єм, вага, величина, ступінь вияву матеріаль-

ного змісту у загальній неокресленій формі міри. Такою формою міри є назва предметів: бодня, бочка, відро, віз, дійниця, доза, жменя, крапля, кілометр, крихта, купа, літр, метр, мірка, мішок, (корець), скибка, скибочка, тонна, цебер і т. ін. Наприклад: Це тобі не ярмаркове купецтво та крамарство, що... їсть — що не даси; одного чаю випиває в і д р а м и... (Панас Мирний). Тут з салом галушки лигали, Лемішку і Куліш глitalи, і брагу к у х л и к о м тягли (І. Котляревський). А наді мною вечір ж м е н я м и засіває зорі... (М. Стельмах). «— Послухались вуха його язика, а тепер горя і в і д р о м не винесеш. Аякже!...» (М. Стельмах). І в нас цього непотребу (цвіркунів) колись було стільки, хоч х у р о ю на ярмарки вивозь (М. Стельмах). Під час холерної епідемії пили к р а п л я м и спиртний настій з кореня дудника... (М. Носенко). Кожне слово к р а п л и н о ю туги падає і западає в саму душу (М. Стельмах). Форма орудного іменника може означатися займенником цілий, наприклад: Сама лише ООН ц і л и м и т о н н а м и випускає щодня найрізноманітнішу інформацію (П. Загребельний). Не вагаючись, рубав голови ненависній денікінській камарилі, розгордованим тиловикам-казнокрадам, які під час походу ц і л и м и е ш е л о н а м и спускали на чорний ринок армійське спорядження.... (О. Гончар).

У ролі орудного сукупності — міри можуть виступати також іменники з числовим значенням: хмари тягнуться сотнями (тисячами) кілометрів; піски залягали десятками шарів; дні пролітали тижнями (місяцями); вода розходитьсь десятками (сотнями) струмків (рукавів) і под.

У таких структурах загальне значення способу дії (тягнуться, залягають, пролітали, розходитьсь як? яким способом?) виступає на перший план, а значення сукупності — міри синкретично переплітається із значенням часу (дні пролітали як швидко?) або й оформлення (вода розходитьсь, оформляючись в окремі струмки). Пор.: У ворота йшли музики, а за музиками чорніли смушеві бурлацькі шапки ц і л о ю к у п о ю (Нечуй-Левицький). Мак поспіль вкрив городи коло кожнісінької хатки, с н о п ч и к а м и та ж м у т к а м и ріс при дорозі; то забирався на дашок одною квіткою пишною, то цілою сімейкою (Марко Вовчок). Рибалки почали забирати рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався й побивався ц і л и м и к о п и ц я м и, неначе з-під землі вискакував цілий фонтан перлин (І. Нечуй-Левицький).

Значення оформлення (купою, снопчиками, жмутками, копицями) у поєднанні з займенником цілий зливається із значенням сукупності — міри. У реченнях По обидва боки ц і л и м м у р о м витяглись у струнку височезні палаци (Панас Мирний). Дим... ц і л и м и х м а р а м и носився по хаті (Панас Мирний). У далекій погаслій кузні ясно впізнав (юнак) останній спалах рожевого заходу, і ц і л и м в і т р о м тихих радощів життєвських подуло на нього звідтіль (С. Васильченко) форма орудного муром,

хмарами, вітром виражає значення міри на основі порівняння.

Семантичний обсяг орудного сукупності, таким чином, реалізується в трьох його різновидах, що знаходить вираження у можливостях уживання іменників на позначення істот і неістот з узагальненим (семантично збірним) значенням сукупності, розподільності і міри, а також у своєрідному оформленні граматичним числом (однини і множини).

Розрізнення основних і додаткових значень, на які багатий орудний сукупності, дає можливість розкрити закономірності розвитку його в більш загальному обсязі — орудному способу дії. Як показав аналіз, орудний сукупності в сучасній українській мові є системним функціональним значенням орудного відмінка. Розвиток і збагачення структур орудного сукупності відбувається шляхом розширення семантичних груп іменників, здатних виражати значення сукупності синкретично з іншими значеннями (часу, оформлення дії та ін.), а також шляхом введення атрибутивного займенникового слова, що підсилює значення сукупності.

Асп. С. В. ГРАБОВСЬКА
(Київський університет)

СТРУКТУРНІ ТИПИ І ВАРІАНТИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ДОДАТКОВИМИ

Опис синтаксичних властивостей речень повинен враховувати план мови і мовлення, а також функціонально-стилістичну спрямованість синтаксичних конструкцій. Важливо у кожному конкретному випадку встановлювати мовний тип речення і його варіанти у мовленні. При цьому головне завдання полягає в тому, щоб визначити еволюційну ієрархію конструкцій, помічаючи наближеність чи віддаленість до або від інваріантної структури судження, фіксуючи явища граматичної редукції, синтаксичної синоніміки, трансформаційні властивості речень, омонімію граматичних синтаксичних форм, явища фразеологізації, перехресні міжтипові особливості конструкцій та ін.

Предметом такого аналізу можуть бути і складні речення з підрядними додатковими¹.

Визначення типів складних речень з підрядними додатковими доцільно починати з конструкцій, у яких об'єктні відношення між головною і підрядною частинами прозорі. Типологічні ознаки яскраво виступають у простих за будовою реченнях, тобто таких,

¹ Про внутрішньосинтаксичні властивості підрядних додаткових речень у сучасній українській мові див.: Лобода В. В. Співвідношення головних членів у структурі складного речення з підрядним додатковим. — У зб.: Дослідження з української та російської мов. К., 1964; його ж. Структурно-граматична синоніміка підрядних речень придієслівного підпорядкування. — У кн.: Синтаксична будова української мови. К., 1968.

які найбільше відбивають стародавні процеси генезису складно-підрядних конструкцій, що були прототипами простих речень.

Очевидно, уявлення про тип насамперед асоціюється з вихідною (в історії мови) конструкцією. Як відомо, генезис підрядних речень сягає спільнослов'янської давнини, визначається як процес, при якому «складнопідрядні конструкції слов'янських мов стали результатом простих і ускладнених речень з групами семантично пов'язаних у процесі мовлення простих речень із первісними складними конструкціями, не диференційованими з точки зору сурядності й підрядності»².

Природно, найближче до первісних складнопідрядних речень, зокрема додаткових, стоять такі конструкції, які є результатом контамінації простих речень односуб'єктної предикації або структури з однорідними і граматично однооформленими присудками. Типовий і найбільш поширений у підрядних додаткових реченнях сполучник *що*, очевидно, був засобом контамінації простих речень.

Дослідження показує, що частота сполучника *що* у складнопідрядних реченнях сучасної української мови у белетристичному і науковому стилі значно перевищує частоту синонімічного в цій функції сполучника *щоб*³. Однак обидва типи простих додаткових речень щодо синтаксичної оформленості можуть вважатися синонімічними. Взаємозамінність сполучників *що*, *щоб* у сучасній мові спостерігається у трансформах речень, здійснюваних за формальним (а не значеннєвим) запереченням типу: *Боявся, що закричить* — *Боявся, щоб не закричати*.

Отже, перший тип складних речень з підрядними додатковими становлять конструкції, у яких підрядна частина приєднується за допомогою сполучників *що*, *щоб*, причому головне і підрядне речення можуть бути і односуб'єктними і різносуб'єктними. Такі речення виявляють стійкість граматичної структури у відношенні до порядку розташування складових частин (підрядна частина постпозитивна). Наприклад: *Він думав, що про нього забули; Відчув, що літо повертає; Почував, що не все було добре; Думали, що попрацюємо; Хотіла, щоб він залишився і под.*

Як в літературному, так і в усному мовленні поширений підтип безсполучникових речень, у яких позиція сполучника, хоч і факультативна, та все ж конструкції не є лише варіантами вказаної моделі, оскільки їх існування як підтипів підсилюється усно-розмовним мовленням, де у відповідних ситуаціях позиція сполучника зовсім не заміщується: *Я знаю, ви пройшли бої; Відчув, літо повертає; Розуміли, суть не в тім; Побачив, вона стоїть; пор. Прости, поспішаю (Прости, що поспішаю; Прости за те, що поспішаю); Думали, попрацюємо; Знаю, хоче працювати і под.*

² Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966, с. 207.

³ Пор. у колективній монографії «Синтаксична будова української мови» твердження про більшу частотність сполучника *щоб* (с. 43).

Варіантами такого структурного типу складних речень з підрядними додатковими можна назвати конструкції, у яких факультативним є наявність у головній частині додатка, вираженого займенником **те, того**: *Він думав, що його забули* → *Він думав [про те], що його забули*; *Відчував, що літо повертає* → *Відчував [те], що літо повертає*; *Боявся, щоб його не забули* → *Боявся [того], щоб його не забули* под. Винятки становлять конструкції, що набувають ознак певної синтаксичної фразеологізації типу: *Що задумав, те й роби*; *Що загадав, те й буду леліти* і под. Позиція складових частин речення тут детермінована препозицією підрядної частини.

Підрядні частини складних речень першого структурного типу є поширеними додатками до головного, незважаючи на наявність чи відсутність факультативного вказівного слова в головному реченні.

Підтипом першого різновиду складнопідрядних речень з підрядними додатковими є поширені у мові конструкції, в яких у ролі сполучників виступають сполучні слова **як, де, чи**, або безсполучникові речення, у яких все ж граматично типізується сполучальний зв'язок між головною й підрядною частинами. Наприклад: *Я знаю, як пахне осінь*; *Я відаю, де ти був*; *Не боявся, чи віритимуть*; *Скажи, з яких країв*; *Знати повинен, з ким діло матимеш*; *Забув усе, до чого звик* і под. Як правило, позиція вказівного займенника в ролі додатка до присудка головної частини в таких реченнях послідовно не заміщена. Синтаксичними ознаками речень даного структурного підтипу є порівняно вільна, хоч і стилістично обумовлена транспозиція складових частин із можливою зміною порядку слів; пор.: *Не знаю, чим би закінчилось усе* — *Чим би закінчилось усе* — *не знаю*; *Забув усе, до чого звик* — *До чого звик, забув усе*; *Знати повинен, з ким діло матимеш* — *З ким діло матимеш, повинен знати* і под. Конструкції з препозитивною підрядною частиною поширені більшою мірою в розмовному мовленні, вони виступають тут майже як норма, особливо у моментах інтонаційно-логічного наголошення підрядної частини речення.

Сполучними засобами у таких конструкціях не слід вважати модальні частки типу **хоч, немов, хай (нехай)**, які лише надають модального відтінку значенню підрядної частини, а не творять варіантів синтаксичної конструкції за типом сполучного засобу. Пор.: *Знаєш, хоч де я працюю*; *Відчув, немов жало ввійшло*; *Просив, хай заспіває* і под.

Згадані структурні підтипи підрядних додаткових речень об'єднуються за однією функцією поширеного підрядного додатка до головного речення, у літературному белетристичному мовленні позиція вказівного займенника, як правило, факультативна. У розмовному мовленні ця факультативність, що стала наслідком граматичної редукції речення, є нормою. На рівні саме розмовного мовлення творяться й синтаксичні варіанти конструкцій.

Другим типом складнопідрядних речень з підрядними додатковими є конструкції з корелятивним зв'язком, витвореним унаслідок граматичної стандартизації сполучальних виразів типу: *про те, що; у всьому, в чому; у тому, в чому; внаслідок того, що і под.*

Треба розрізняти корелятивні співвідношення компонентів сполучального зв'язку в реченнях різного стилістичного функціонування. Для наукового стилю повнота складного речення-судження, тобто наявність у головній частині формального додатка-займенника, є нормою. І хоч цей додаток не несе вагомої змістової інформації і перетворюється в компонент формалізованого засобу зв'язку, він є обов'язковим членом синтаксичної конструкції.

Для наукового стилю такі складнопідрядні речення є типами, отже й граматичними типами конструкцій мови взагалі. Наприклад: *Не слід забувати п р о т е, щ о зберігання овочів у буртах дає високий процент зберігання; Здобутки переконували у т о м у, щ о нова справа — не скороминуща кампанія; Допомогали їм у в с ь о м у, в ч о м у була потреба; Продуктивність зросла в н а с л і д о к т о г о, щ о людина почала використовувати машини і под.*

Порядок складових частин речення у таких конструкціях суворо детермінований, що творить стійкість граматичної моделі. Помічено, що будь-яка трансформація речень щодо порядку слів, є наслідком логічних наголошень предикатів висловлення в розмовному літературному (переважно монологічному, в тому числі діловому) мовленні; однак складне речення розчленовується на два послідовні прості, щільно пов'язані за змістом; пор.: *Зберігання овочів у буртах дає високий процент зберігання. Про це не слід забувати.*

У белетристичному мовленні теж зустрічаються складнопідрядні речення з корелятивним співвідношенням складових частин. Однак переважно це трапляється у моментах інтонаційно-логічного наголошення займенника в ролі додатка, який, як правило, не належить до компонента сполучального зв'язку, а є лексичним корелятом підрядної частини: *Тому зрадів, що сила розцвіла; Те забудь не можу, що в серце лягло і под.*

Подібні конструкції в белетристичному мовленні виступають як синонімічні варіанти речень, у яких підрядна частина виконує з'ясовуючу роль: пояснює додаток головної частини складного речення.

З'ясовуючі додаткові речення об'єктних відношень у складнопідрядному реченні є третім типом граматичних конструкцій (у різних стилях мовлення).

З'ясовуючі додаткові речення виділяються в описових граматиках української мови як перший і основний тип складнопідрядних конструкцій. Однак еволюційно цей тип речень витворився внаслідок ускладненості чи поширеності простого речення, на що вказує саме з'ясувальна роль підрядної частини.

Підрядні речення, що виконують яскраво з'ясувальну роль,

є розгорнутими додатками, вираженими займенниками **весь (вся, все, всі), кожний, всякий** у непрямих відмінках. Оскільки займенник **той (та, те, ті)** виступає обов'язковим чи факультативним членом головної частини або компонентом типізованого сполучального зв'язку, його не слід зараховувати до числа додатків, які вимагають обов'язкового з'ясування підрядною конструкцією (крім указаних моментів наголошення). Виняток становлять лише такі випадки, де сполучник **той** в орудному відмінку є неодмінним придієсловним додатком певної категорії дієслів-присудків типу *характеризуватися, позначатися, породжуватися* і под. У той же час займенник-додаток виступає і як член указанного граматично стандартизованого сполучального зв'язку в конструкціях другого структурного різновиду. Тут виступають на перше місце процеси певної граматичної фразеологізації. Пор.: *...породжується тим, що...; характеризується тим, яка ціна..., позначається тим, скільки...* і под. У таких випадках розширюється і коло корелятивів—сполучних слів у підрядній частині.

До різновидів третього типу — з'ясовуючих додаткових речень можна зарахувати й такі конструкції, які співвіднесені з додатком-займенником **той**, у яких цей додаток-займенник лексично виділений заперечними, підсилювальними, видільними частками, як наприклад: *...саме за те, що...; ...ще й за те, що...; ...не за те, що...* і под.

Вирізняльною рисою третього типу складнопідрядних речень з підрядними додатковими є розширення кола сполучних слів, що приєднують підрядну частину, більш вільний порядок складових частин речення — головної і підрядної, більше трапляється омонімічних граматичних явищ, наприклад, омонімічна подібність підрядних додаткових до підрядних підметових.

Недетермінованість порядку складових частин у складних реченнях з підрядними з'ясовуючими зумовлює й інкорпорованість підрядної частини: *Все, що спитай, знає; Перед кожним, хто хоче сюди зайти, відчиняються двері* і под.

Функція з'ясовуючої частини складнопідрядного речення ускладнюється в тих випадках, коли додаток головної частини виражається не займенником. Це буває особливо тоді, коли дієслово-присудок головного речення має типову синтаксичну валентність як здатність пояснюватися додатком, наприклад, при дієсловах із значенням говоріння. Але семантично значеннєвий зв'язок між частинами речення ускладнюється, наприклад, співзначеннями атрибутивно-об'єктними. Пор.: *Каже істинну правду, що ніщо йому так не пахне, як цей степ*. З одного боку, підрядне речення тяжіє до присудка *каже*, пояснюючи його, як додаток-об'єкт; з другого— семантично встановлюється зв'язок із додатком *істинна правда* (яка?) за зразком з'ясувально-атрибутивного відношення.

Такі ситуації створюються також і тоді, коли функція додатка-речення не зумовлена синтаксичною валентністю дієслова-присудка головного речення, що ускладнює граматичний розбір. На-

приклад, у реченні типу: *Їм випишуть мандати, що були розвідниками* (випишуть мандати про що, чи які). Очевидно, при граматичному розборі слід добирати граматичні синонімічні засоби виразу змісту повідомлюваної думки, при цьому звертаючи увагу й на явища мовної фразеологізації, що інколи веде до атестації граматичних форм. У наведеному прикладі перевагу слід надати об'єктному значенню конструкції, бо існує стандартизований вираз «мандат у тому, що», усічений в даному реченні за типом розмовної конструкції.

Окремо треба розглядати складнопідрядні речення, у яких у головній частині присудки виражені предикативами типу: **жаль, рад, радий, гордий** і под. Наприклад: *Я рад, що він живе; Жаль, що вона, як дитя; Гордий, що перемогли* і под., а також безособові структури типу *немає гірше* та ін.: *Немає гірше, як не вірять*.

Такі конструкції є четвертим структурним типом підрядних додаткових речень.

Вирізняльною синтаксичною характеристикою цих речень є те, що вони є результатом або граматичної редуції, або еволюційної взаємодії особових і безособових дієслів, що позначилося на структурі речення, оскільки присудок, як відомо, формує речення в цілому. Як правило, такі конструкції мають синонімічні відповідники серед описаних вище особових конструкцій, однак не можуть вважатися їх варіантами, тому що набирають ознак ізольованої моделі.

Аналізовані речення утворювалися також внаслідок граматичної редуції, наприклад, випадання особового займенника в ролі додатка головної частини, де він нині є і не факультативним і не відновлюваним за можливою трансформацією речення. Пор. у реченнях з предикативами: *Я рад(ий) тому, що він живе; Гордий тим, що перемогли; Жаль того, що вона, як дитя*.

Омонімічність таких конструкцій до підрядних причинових речень знімається переліком фактів граматичної фразеологізації виразів типу: **радий (радіти) тому, з того; гордий тим, з того, від того; жаль (жаліти) того (те), від того, за тим**. Однак причиновий відтінок значення є супровідним.

Окремо заслуговують на розгляд такі складнопідрядні речення, в яких головні частини за формою виражених у них предикативних відношень наближаються до вставних слів із значенням суб'єктивної оцінки або модальним значенням. Наприклад: *Ти бачиш, як вирости малі; Ви гадаєте, що це здійсниться; Не скажіть, що то легко зробити* і под.

Очевидно, такі речення слід розглядати типами конструкцій живого спонтанного мовлення у процесі звернення. Саме процес звернення обумовлює втрату головною частиною речення ознак типової предикації, і вона перетворюється на своєрідний засіб інтимізації мовлення, хоч формально сприймається як особова конструкція.

Таким чином, в аналізі складних речень з підрядними додатковими велике значення має виділення типів і варіантів конструкцій з урахуванням усіх граматичних процесів, що в них відбуваються, як наприклад, граматичної редукації, ускладнення, граматичної фразеологізації, стилістичної диференціації форм.

Доц. М. М. БОГДАН
(Житомирський педінститут)

СУБСТАНТИВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ІЗ ЗАЛЕЖНИМ КОМПОНЕНТОМ «ПРИЙМЕННИК З+ РОДОВИЙ ВІДМІНОК» У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У сучасній українській літературній мові часто використовуються субстантивні словосполучення із залежним родовим відмінком та прийменником з (13, 31, 30), який разом з відмінковою формою виражає певні відношення між підпорядкованим і підпорядковуючим іменниками. При цьому «часто прийменник розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її»¹.

Семантико-синтаксичні відношення у конструкціях моделі «І + прз + р», як правило, є означальними, проте різноманітні відтінки цих означальних відношень нерідко поєднані з обставинами та об'єктивними значеннями. Це залежить передусім від лексичного значення та семантико-граматичних категорій іменників-компонентів словосполучення, а також багатозначності прийменника з, який використовується для вираження різноманітних відношень, що існують між предметами, явищами об'єктивного світу.

Найчастіше використовуються субстантивні словосполучення з прийменником з, в яких залежний іменник у формі родового відмінка має речовинне значення, називає матеріал для виготовлення чогось, а головне слово — іменник з конкретним значенням, який називає той виготовлений, зроблений предмет: *костюм з лавсану, браслет із золота, посуд з глини, сік з моркви* тощо. Наприклад: *Цвяховані були там стіни і в і к н а всі з морської п і н и* (І. Котляревський). *А внизу троянда красувалась в п л а т т і з о к с а м и т у і п а р ч і* (Л. Забашта). *З важкого ск л а я д в е р і відчиняю, і ескалатор вниз мене несе* (В. Сосюра).

За семантикою аналізовані конструкції синонімічні до словосполучень «відносний прикметник + іменник»: *іграшка з пластмаси — пластмасова іграшка, хустинка з шовку — шовкова хустинка* і т. д.

¹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда. К., «Наукова думка», 1969, с. 478.

Означальні можливості конструкцій з родовим відмінком значно ширші порівняно із субстантивно-ад'єктивним словосполученням, оскільки біля іменника можуть бути залежні слова (найчастіше прикметники), які використовуються для якісної характеристики матеріалу або речовини: *На Джерисі була спідниця з темної пістри та сорочка з товстого полотна* (І. Нечуй-Левицький). *Вересневий ранок батьківською рукою поклав на руську голову новенький, з солдатського сукна картузик і покликав до школи* (М. Стельмах).

Якщо залежний іменник має занадто загальне значення типу *матеріал, суміш, розчин, рідина* і т. д., то прикметник виступає як необхідний структурний елемент, що передає конче потрібне конкретизуюче значення: *стіни з нового будівельного матеріалу, реакція з хімічної суміші* та ін.

Прийменникові словосполучення з родовим матеріалу, як правило, не можуть бути трансформовані в конструкції без прийменника (пор. *дах із скла, портъери з штапелю* і неможливе — *дах скла, портъери штапелю*). Винятки становлять ускладнені поєднання типу *меблі з карельської берези, рояль з червоного дерева* і т. д., що мають синонімічні трансформи-відповідники: *меблі карельської берези, рояль червоного дерева* і т. д., в яких не лише вказується відношення до матеріалу, але й підкреслюється позитивна характеристика предмета.

На позначення матеріалу, з якого виготовлений предмет, зрідка можуть використовуватися й неречовинні іменники, що своєю семантикою вказують на матеріал або відношення до нього. У функції таких залежних компонентів можуть виступати:

1) збірні іменники, які нерозчленовано виражають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле: *У вінку з густого, щерть налитого колосся. На шлях широкий вийшла юна пара...* (М. Рильський). *Крила в них (голубів) сизі... а очі з червоного намиста світили на всю хату...* (Панас Мирний).

2) одиничні іменники, які використовуються для виділення одного предмета із загальної маси, що виражається речовинним або збірним іменником: *трубочка із соломини, підставка з цеглини, футляр із зернини*. Наприклад: *Микола перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин...* (І. Нечуй-Левицький);

3) іменники-назви конкретних предметів, що мають відношення до матеріалу: *стіни з колод, загорожа з жердок, підлога з дощок*. — *Він іграшку торкнув рукою, маленьку ляльку з ганчірок* (М. Бажан). *На товстих косах лежав вінок із синіх волошок* (П. Панч). З переносним значенням: *...У вінках із пісень лине день, лине день* (В. Сосюра).

Родовий відмінок з прийменником з використовується і для вираження відношень походження. У таких конструкціях підпорядковуючі іменники — назви істот або взагалі конкретних пред-

метів, а підпорядковані — назви місця, певної місцевості. Зокрема такими залежними можуть бути:

1) власні географічні назви, наприклад: *Я сирота з Вільшаної* (Т. Шевченко). *На рідні землі сіячі вертають, щоб знов братів з Москви, з Кури, зі Сходу в день свята радо зустрічав... свободний спів вільного народу* (М. Рильський). *Регоче вітер з України* (П. Тичина);

2) загальні назви на позначення населених пунктів, територіально-адміністративних одиниць і под., наприклад: *Підмовивши ще двох чоловік з хутора, Марцинюк пішов у розвідку* (Ю. Збанацький)... *туди їздять у свята колгоспники із степових районів дивитись на неї (воду), як на чудо...* (О. Гончар);

3) загальні назви в поєднанні з конкретизуючими власними, наприклад: *З кожним роком зростає у нас кількість туристів з країн Західної Європи* (з газет). *...біля крамниці бричкою стояв Пожитько Влас з хутора Чумаківки* (А. Головка).

Для підкреслення ознаки походження використовуються поєднання родом з: *Я родом з присілка Скрипчинців, — промовила Нимидора* (І. Нечуй-Левицький). *Макар Іванович Діденко сам з села Князівки родом* (А. Головка);

4) загальні і власні назви організацій, установ, підприємств тощо, наприклад: *Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з гуральні* (М. Коцюбинський). *...бідкався і хапався за перестиглі кучері зашкурний корчмар, опасаючись гостей із сільради чи комбіву* (М. Стельмах). *Героїчні традиції робітників із заводу «Арсенал» відомі всім* (з газет);

5) іменники із загальним просторовим значенням, наприклад: *Він бульдозерист з каналу...* (О. Гончар). *Це вам — фіалки цвіт із київських долин, це — з українських лук вам голос журавлиний* (М. Рильський);

6) іменники — назви конкретних предметів, що за своєю семантикою пов'язані з певним простором, місцем, напр.: *Кров злиця, блиск очей я давала для вас без жалю* (Леся Українка). *Пронизує тепер ясне могутнє світло з хат, з домів, де каганець колись димів* (Д. Павличко). *Він вибухає. Дим із шпар, вогонь, ї зойк, і жар* (М. Бажан);

7) іменники — назви предметів, що є джерелом виникнення явища чи предмета, названого основним словом, напр.: *Тобою я втираю пилу з бою, рясну росу й закохану сльозу* (А. Малишко). *Їх творчість, мов з вулкана лава* (П. Тичина);

8) слова, що позначають соціальне середовище, становище: *І цюнайшніший дами з придворних...* (Леся Українка).

Біля загальних за значенням підпорядкованих іменників вживаються конкретизуючі слова (прикметники, займенники) як пе-

обхідний структурний елемент, тому що саме вони передають основний зміст: *Не вмира твоя пісня з земного українського лона* (А. Малишко). *Прало — це таке містечко, де можна здибати з жінками з усіх кутів...* (І. Вільде).

Близькими до словосполучень із значенням походження є конструкції, в яких виражаються видільні відношення. Підпорядковуюче слово позначає частину предмета, а підпорядковане — цілий предмет. Наприклад: *У вишняку густім мертвіє листя з кленів...* (М. Ткач). *Візьму я гілочку з ялини, у край далекий понесу* (А. Малишко). *Ой ти, дівчино, з горіха зерня...* (І. Франко).

Видільні відношення з відтінком походження наявні і в словосполученнях типу *слова з пісні, кадр з фільму, цитати з монографії, аркуш із зошита, строфа з вірша* і под. Прийменникові словосполучення з видільними відношеннями співвідносні з безприйменниковими: *цвіт з папороті — цвіт папороті, кора з лози — кора лози, строфа з вірша — строфа вірша* і т. д. Проте зіставлявані конструкції мають і свої досить виразні значеннєві відтінки, бо «в прийменниковому словосполученні означуваний предмет уявляється існуючим ніби самостійно, незалежно від того предмета, до складу якого він входив або входить, тоді як у безприйменниковому словосполученні означуваний предмет зображується тільки як складова частина іншого предмета»¹.

Власне видільні відношення виражаються в таких словосполученнях з прийменником *з*, де головне слово називає предмет, а залежне — сукупність однорідних предметів: *гравець з команди, вівця з отари, кінь з табуна* і под. У таких конструкціях відчувається певна смислова недостатність, яка може компенсуватися конкретизуючими словами, зворотами, реченнями, залежними від іменника у формі родового відмінка (пор.: *вівця з отари* і *вівця з колгоспної отари; вівця з отари, яка паслася поблизу*).

Протилежними за своїм значенням є словосполучення, в яких сукупність однорідних предметів позначена головним словом, а залежне слово — іменник у формі родового відмінка — називає конкретні предмети, з яких складається означуваний предмет: *загін з робітників, бригада з жінок, команда з чемпіонів світу, букет із жоржин*. У подібних прийменникових конструкціях підкреслюється саме склад певної групи, утвореної з однотипних, але окремих предметів, тоді як у безприйменникових типу *загін робітників* передаються насамперед значення сукупності, нерозчленованості.

У сучасній українській мові поширені також числівниково-іменні прийменникові сполучення у функції залежного компонента, що виражають якісно-кількісну характеристику предмета, вказуючи на його розмір, склад, на кількість предметів, осіб, частин, з яких складається щось ціле: *квартира з трьох кімнат, родина*

¹ Грамматика русского языка, т. 2. Ч. 1. М., Изд-во АН СССР, 1954, с. 247.

з п'яти чоловік, кіноопея з кількох серій і под. Конкретизуючий числівник тут є необхідним елементом для вираження достатності змісту (пор.: *квартира з кімнат, фільм із серій*).

Атрибутивні відношення наявні також у досить продуктивних у сучасній мові словосполученнях типу *конференція з питань НОП, симпозіум з питань виховання молоді, дискусія з питань шляхобудування, постанови з питань літератури* і под. У таких конструкціях сполучення з *питань* конче повинно мати залежний керований детермінант, що служить для вираження основного значення. Тому-то в ряді випадків можливі й словосполучення типу *дискусія з мовознавства, симпозіум з океанології* тощо. Правда, у таких словосполученнях передається значення певної галузі загально, тоді як у попередніх підкреслюється своєрідне розчленування, вказується на певне коло знань з тієї чи іншої галузі. Розчленування увиразнюють залежні узгоджувані слова типу *деяких, основних, нез'ясованих, найважливіших* і т. д.

Близькими до розглянутих є конструкції із залежним родовим відмінком, що теж означає галузь науки, дисципліну, сферу занять, до яких мають певне відношення позначувані основним словом особи, предмети, явища: *фахівець з історії музики, підручник з хімії, лекція з філософії, успіхи з кібернетики, чемпіонат з боксу*. У подібних словосполученнях обсяг поняття, вираженого основним словом, своєрідно обмежується, деталізується іменником у формі родового відмінка з прийменником.

Іноді зустрічаються конструкції, у яких прийменниковий родовий відмінок є повтор головного слова. Наприклад: *Горде спорудження! Наше! Найкраще! Леніна думка в цім чуді з чудес* (П. Тичина). *Непримиренна, буйна, буря з бур...* (Л. Забашта). Біля залежного іменника можуть бути конкретизуючі слова — прикметники, займенники: *З молодих імен ім'я благословенне!* (П. Тичина). *Осінь, негода, ніч із тих ночей, що трощать кораблі...* (О. Гончар).

У словосполученнях аналізованої моделі можуть виражатися й атрибутивно-часові відношення. Наприклад: *А хлібороби є натуральні, з діда-прадіда хлібороби* (А. Головко). *Я ще з колиски дружинник — процідив Гриня крізь зуби...* (О. Гончар).

В окремих випадках родовий відмінок з прийменником з має значення суб'єкта як носія певних функцій, ознак, вказуючи на особу, що зазнала або зазнає певних змін, перетворень, спеціалізації, напр.: *А кулеметник з Салтанова першорядний* (І. Ле). *Рибалка з нього був ніякий* (Ю. Яновський). *А втім скажу: «Ви сила, і з вас ще буде комуніст»* (П. Тичина). При деякій трансформації наведених речень виступають синонімічні за значенням співвідношення родового відмінка з називним (пор. *А кулеметник з Салтанова першорядний* і *А. Салтанов — першорядний кулеметник*). Проте смислові відтінки зіставляваних речень досить виразні: у конструкціях з родовим прийменником

вим виражається значення становлення, утворення, тоді як у конструкціях з називним відмінком — лише констатація факту.

Словосполучення, де родовий відмінок з прийменником з залежить від іменника, співвідносного з дієсловом, виражають теж в основному атрибутивні відношення. Однак вони досить ускладнені об'єктними та обставинними значеннями відмінками, що зумовлюється передусім семантико-граматичними особливостями керуючого слова, яке до певної міри зберігає властивості співвідносного дієслова.

Означально-об'єктні відношення передаються в словосполученнях, де є позначення предмета і речовини, матеріалу: *споруда із залізобетону, вироби з пластмаси, печиво з пшеничного борошна, запіканка з сиру, сплав з кольорових металів* і под. У таких конструкціях об'єктні відношення підтримуються особливостями дієслівного керування (пор.) *споруди із залізобетону і спорудити із залізобетону*.

Об'єктні відношення переважають у словосполученнях, де залежне слово називає особу або предмет, а головне — певні емоційні реакції: *сміх з дитини, глум з нього, втіха з малюків* і под.

Означально-обставинні відношення наявні в таких конструкціях, де основним словом виступає назва особи, предмета, а залежне має просторове значення. Наприклад: *Заплачу я кривавими сльозами, Так, певне, плакали вигнанці з раю...* (Л. Українка). *...дядько-капітан — це колись був характерний тип тутешнього мореходця — вихідця із Олешок, чи із Зубрівки, чи з інших берегових сіл дніпровського гирла* (О. Гончар). Біля слова *виходець* може бути залежний іменник, що означає середовище як джерело походження. *Слідчий був... вихідцем з робітничої сім'ї* (М. Руденко); те ж і в переносному значенні — *Затісно для слів таких, цих виходців з кузень і хиж...* (М. Бажан).

Просторові відношення переважають над означальними в словосполученнях, де основне слово — абстрактний іменник із значенням процесу, а залежне — іменник з просторовим значенням: *Цей талант квітничарки відкрився в Ліни несподівано після переїзду сюди з суворих північних країв* (О. Гончар). *Розселення (циган) з Індії почалося в II столітті внаслідок вторгнення мусульманських завойовників* (УРЕ).

Означально-часові відношення виражаються в словосполученнях де головне слово — назва процесу, явища, стану, а залежне — іменник з часовою семантикою, що позначає початкові часові межі певної дії чи стану: *шум з самого ранку, звичка з дитинства, підготовка з осені*.

Можуть виражатися у словосполученнях аналізованої моделі також означально-причинові відношення: *сміх з радості, ненависть із заздрощів, робота з примусу, розгубленість з переляку*.

Різні відтінки означальних, об'єктних, обставинних смислових відношень зумовлені насамперед семантикою залежного слова

(пор. *сміх з клоуна* — об'єктно-означальні відношення, *сміх з замого ранку* — означально-часові, *сміх з радості* — означально-причинові; ще: *переїзд з міста, переїзд з осені, переїзд з примусу*).

При іменниках, співвідносних з прикметниками, частіше використовується родовий відмінок з прийменником з для вираження відношень походження в широкому розумінні: *Дали їй грамоту за ту дівочу вроду, в родливиці з карпатського села* (Л. Забашта). *Василюшка виглядав, наче красень з колоди карт* (І. Вільде).

Біля іменників, співвідносних з числівниками, використовується родовий відмінок з прийменником з на позначення галузі знань, діяльності, спорту і т. д. Керуюче слово означає поняття оцінки: *п'ятірка з літератури, трійка з хімії* або ж інший характер кваліфікації певного явища: *першість з легкої атлетики*.

Отже, різноманітні відтінки семантико-синтаксичних відношень у субстантивних словосполученнях аналізованої моделі залежать і від лексичного значення, і від семантико-граматичних категорій обох компонентів.

В. о. доц. З. С. СІКОРСЬКА, доц. Б. А. ШАРПИЛО
(Ворошиловградський педінститут)

ПРО ІНТЕРФІКСИ ТА ІНТЕРФІКАЦІЮ

Поряд із традиційними поняттями «префікс», «корінь», «суфікс», «флексія», «постфікс» сучасні лінгвісти почали виділяти таку складову частину слова як «інтерфікс» — асемантичну міжморфемну прокладку. Такі явища здавна привертали увагу вчених (Г. Павський, С. Самійленко, Г. Винокур, М. Трубецький та ін.). Ці дослідники виявили наявність звукових елементів між основою і суфіксом, які не мають самостійного значення. Проте вони не виділяли відповідних елементів, а включали їх до складу «збільшених» або «вторинних» суфіксів. Деякі мовознавці заперечують наявність інтерфіксів¹. У прикладах типу *шоссе-й-ний, орл-ов-ець, кино-ш-ник, весель-ч-ак* М. Шанський кваліфікує елементи *-й-, -ов-, -ш-, -ч-* і подібні як «консонантизуючі суфікси», як елементи аломорфів, варіантів морфем, біморфем і похідних морфем². І. І. Ковалик значну увагу приділяє таким структурам, як *пасовище, білильня, читалка, лежбище, училище, побоевище, місильник, знахар, знаток, вузовець*. Появу відповідних явищ він розглядає як наслідок тенденції до трансасоціації, до «поліморфемізації», що приводить до творення поліморфемних суфіксів, на думку вченого, «усі так звані інтерфікси є складовими і невід'ємними частинами словотворчих поліморфемних суфіксів, що постали в результаті словотвірного перерозкладу»³.

Автори проспекту Академічної описової граматики сучасної російської літературної мови не відносять інтерфікси до числа морфем. Вони розглядають їх як елементи структури слова, що не мають самостійного значення⁴. Цим поняттям оперували і укладачі про-

¹ Див.: Свердлов Л. Г. Изучение русского словообразования в советскую эпоху. — «Русский язык в школе», 1967, № 4, с. 12—14; Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. М., 1968, с. 117—118.

² Див.: Шанский Н. М. Знач. праця, с. 119.

³ Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору.

⁴ І. І. Львів, 1958, с. 17—20; його ж. Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. — У зб.: Слов'янське мовознавство. К., 1958, с. 36; його ж. Основні проблеми вчення про словотвір. — «Українська мова і література в школі», 1970, № 11, с. 24 і далі.

⁵ Див.: Основы построения описательной грамматики современного русского языка. М., 1966, с. 54.

спекту «Русский язык и советское общество»⁵. У «Грамматике современного русского литературного языка» автори відмовились від попереднього визначення і закріпили за терміном «інтерфікс» значення єднальних афіксальних морфів, що знаходяться між кореневими морфами⁶.

По-іншому пояснюють інтерфікси О. Земська⁷, а слідом за нею й інші дослідники.

Природа інтерфіксів російської мови висвітлюється у праці О. Земської «Интерфиксация в современном русском словообразовании»⁸. Автор вказує, що серед елементів мови, які називають похідними суфіксами з функціональної точки зору можна виділяти два види одиниць: а) похідні суфікси, які відрізняються від простих значенням і є щодо останніх особливими морфемами, напр., *сообразный* і *сообразительный*; б) об'єднання простого суфікса і інтерфікса; пор.: *-ск-ий* (*ленин-град-ск-ий*) і *-ов-ск-ий* (*орл-ов-ск-ий*), *-ин-ск-ий* (*ялт-ин-ск-ий*), *-ан-ск-ий* (*америк-ан-ск-ий*), *-иан-ск-ий* (*марс-иан-ск-ий*). Інтерфікси О. Земська визначає як «частини слова, що не мають самостійного значення і виступають як будівельні («строевые») елементи мови, функція яких полягає у поєднанні морфем у слові»⁹. Але, оскільки інтерфікси виступають як регулярні будовні засоби мови, які формують певні словотвірні моделі¹⁰, то функція їх полягає у поєднанні твірної основи і форманта. Виходячи з цього, можна було б уточнити визначення інтерфікса-ініціалі в той спосіб, що він є частиною слова (аломорфа), яка не має самостійного значення і виступає як будівельний елемент мови з функцією з'єднання твірної основи і форманта.

На українському матеріалі проблема «інтерфіксації» не розроблена. Проте нині вона привертає увагу дослідників. На наявність інтерфіксів в українській мові вказують С. П. Самійленко, М. Я. Плющ, Я. В. Закревська та інші вчені. Я. В. Закревська, аналізуючи діалектні матеріали, зазначає: «...інтерфікси не є рівноправними засобами словотворення із суфіксами чи префіксами»¹¹. Чимало мовознавців по-різному розкривають і їхню сутність. Так, С. П. Самійленко кваліфікує інтерфікси як структурно-значущі частини слова такі ж, як корінь, префікс, суфікс, флек-

⁵ Русский язык и советское общество. Проспект. Алма-Ата, 1962.

⁶ Див.: Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 31.

⁷ Голосні, що поєднують основи складного слова, називає інтерфіксами і. О. Земська, але підкреслює їх незначимість. — Див.: Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973, с. 128.

⁸ Див.: Земская Е. А. Интерфиксация в современном русском словообразовании. — У кн.: Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964.

⁹ Земская Е. А. Знач. праця, с. 42.

¹⁰ Там же.

¹¹ Закревська Я. В. До співвідношення суфіксальних та інтерфіксальних моделей в українській діалектній мові. — Питання словотвору східнослов'янських мов. К., 1969, с. 75.

сія ¹². М. Я. Плющ ставить їх в один ряд з словотвірними засобами які служать для вираження словотвірного значення слова ¹³. Проте інтерфікси-ініціали не можуть виступати в ролі єдиного засобу при словотворенні, вони мають додатковий, допоміжний характер, завжди супроводжують інші засоби. Ініціальні аломорфи виступають лише в частині утворень одного словотвірного типу, формуючи окремі структурні підтипи (моделі). Наприклад, відіменниковий тип на *-ник* у сучасній загальнонародній українській мові представлений такими моделями:

а) у відіменниковий тип може повністю включатися твірна основа, що закінчується на приголосний: *мармур — мармурник, дружин-а — дружинник, катер — катерник*;

б) на морфемному шві відбувається чергування приголосних *л — л'*: *лекал-о — лекальник*, *д' — д*: *ведмідь — ведмедник*, *т' — т*: *лахміт-я — лахмітник*, *ц' — ч*: *станіц-я — станичник*, *г — ж*: *дорог-а — дорожник*, *к — ч*: *пасік-а — пасічник*, *х — ш*: *капельох — капелюшник*;

в) у деяких утвореннях відсікається твірна основа: *відставк-а — відставник, зашийок — зашийник*;

г) при утворенні багатьох назв від відмінюваних іменників з основою на приголосний перед приголосним морфа з'являються різні звуки чи сполучення звуків, які в кожному конкретному випадку є наслідком хибної аналогії до слів, у яких такі звуки закономірні в кінці основи: *короб-ей-ник* (пор. *галантерей-ник*), *торб-еш-ник* (пор. *череш-ник*), *коз-ів-ник* (пор. *корів-ник*), *вол-ов-ник* (пор. *полов-ник*), а при утворенні назв від невідмінюваних іменників з основою на голосний перед приголосним суфікса виступає аломорф з ініціалами («інтерфіксами») *-ш-* або *-й-*: *кіношник, кофейник* (прост.). О. Земська пояснює походження елемента *-ш-* після основ на голосні перед приголосним суфікса (а появу *-й-* у такій же позиції залишає без пояснень) впливом властивого усному російському мовленню чергування *н — ш* такого типу, як *старикан — старикашка, камень — камешек, компаньон — компаньоша, продленка — продлешка, спекулянт — спекуляша* ¹⁴. Але дослідниця не бере до уваги, що наведені лексеми належать до інших словотвірних типів (напр., *старикашка, камешек* — до модифікаційних типів з суфіксами суб'єктивної оцінки, *спекуляша* — до віддієслівних, *продленка* — до відприкметникових та ін.). Нам здається, що появу ініціалі *-ш-* у позиції після голосного основи перед приголосним суфікса слід розглядати як один із проявів гіперизмів, тобто наслідок дії хибної аналогії до слів, у яких *-ш-* є кінцевим приголосним основи (*бариш-ник, гріш-ник, кіно-шник*). Такі ж причини і появи ініціалі *-й-* (пор. *чай-ник, кофе-йник*).

¹² Самійленко С. П. Принципи укладання зворотно-морфемного словника української мови. — «Мовознавство», 1969, № 2, с. 15.

¹³ Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі. К., 1969, с. 12.

¹⁴ Земская Е. А. Знач. праця, с. 57—58.

В українській літературній мові ініціальні моделі поширені в багатьох словотвірних типах (але не обов'язково у всіх типах певного способу словотворення). Так, використання ініціалей при суфіксальному словотворенні можна проілюструвати такими прикладами:

1) бор-ець, лов-ець, спів-ець, стріл-ець і кра-вець, зна-вець, пого-рі-лець, скита-лець, постоя-лець, жи-лець, страда-лець;

2) лєнін-ець, кіров-ець і іскр-овець, республік-анець, вуз-овець;

3) обмір-ник, визволь-ник, напиль-ник і вія-льник, в'яза-льник, міси-льник, обшива-льник, фрезерува-льник, сортува-льник, володі-льник, пая-льник, купа-льник;

4) лін-юх і змерз-люх, сп-люх;

5) згар-ище, розвал-ище і суди-лище, учи-лище, гроб-овище;

6) квасол-иння, гарбуз-иння і горох-овиння, мак-овиння;

7) комсомоль-ський і обком-івський, вуз-івський, райком-івський і т. д.

Як видно з наведених прикладів, елементи -в-, -л-, -ов-, -ів-, -ан- тощо не вносять нового значення в порівнянні з суфіксами простими. Вони лише поєднують твірну основу і словотворчий афікс, виступають одним із видів морфонологічних змін, додаються до твірної основи не як окремі морфеми, а як ініціальні частини аломорфів.

Порівняно з літературною мовою продуктивність ініціальних моделей більша в діалектному мовленні. Особливо поширені вони у говорах контактних зон, оскільки основа їх походження здебільшого гіперична. Так, в українських говірках південно-східного мовного пограниччя спостерігається, що віддієслівні іменники з формантом -ник можуть утворюватися двома шляхами:

а) від основ перехідних дієслів недоконаного і рідко — перехідних доконаного виду з усіченням фіналі: гуля-ть — гуль-ник, підпере-за-ть — підперез-ник;

б) від основ перехідних дієслів і рідше — перехідних недоконаного виду з повним їх включенням і додаванням ініціалі -ль-: витира-ть — витира-льник, задава-ться — задава-льник (але пор. напиль-ник — твірна основа доконаного виду, ль — у складі основи). Найбільш продуктивні ряди утворень у говірках поширюються при наявності ініціальної моделі.

Звертає на себе увагу велика різноманітність ініціалей аломорфів. Одні з ініціалей виступають у продуктивних словотвірних типах, інші — властиві поодиноким утворенням. Той же ініціальний елемент може зустрічатися у моделях різних типів: утира-льник, керу-ва-льщик, маза-льниця, звіри-льниця (діалектизм відповідно до звіринець), білі-льниця («біла кам'яна гора»), задава-льник, купальня («мілке місце, де купуються діти»); попиха-йло, віддіва-йло, запіва-йло, обшива-йщик, кофе-йник; зна-хар; весель-чак. Різні ініціалі можуть оформляти одну і ту ж основу, а також зустрічаються випадки співіснування форм з ініціалами і без них: орл-овець, орл-инець, орл-янець, орл-овчанин; лозов-ець, лозов-івець серед таких словотвірних паралелей багато оказіоналізмів.

Цей діалектний матеріал ще раз переконливо свідчить про неморфемний характер ініціалей («інтерфіксів»).

Наявність діалектної системи контактних говірок у процесі їх розвитку. З урахуванням цього питання про «інтерфікси» (О. Земська, М. Шанський) повинно розв'язуватися у плані співвідношення діахронії і синхронії (перетворення «інтерфікса»-прокладки і ініціаль-аломорфа).

Доц. О. С. ШЕВЧУК
(Донецький університет)

ПРИКМЕТНИКИ З СУФІКСАМИ ГРУПИ -Т-¹

Словотвір прикметників з суфіксами групи -т- привертає до себе увагу. Цей досить численний клас слів (у шеститомному «Українсько-російському словнику» (1953—1963) їх нараховується понад 800), різноманітний словотвірними моделями і семантико-стилістичними можливостями, ще недостатньо вивчений у вітчизняному мовознавстві. Спеціальної праці, в якій докладно розглядалася б формально-семантична структура відповідних прикметників, ще немає. Дана стаття є спробою певною мірою розв'язати це завдання.

Суфікс -ат- утворює прикметники від іменникових, числівникових та дієслівних основ: *чуб* — *чубатий*, *трійка* (*трійко*) — *трійчатий*, *водити* — *вожатий* ².

Прикметники з суфіксом -ат- утворилися за такими моделями ³: а) без фонетичних змін в основі: *око* — *окатий*, *вухо* — *вухатий*; б) з чергуванням приголосних *к* — *ч*: *квітка* — *квітчатий*, *стрілка* — *стрілчатий*; в) з чергуванням приголосних *ст* — *шч*: *хрест* — *хрещатий* (і *хрестатий*); г) з випаданням *е* перед останнім приголосним твірної основи, з чергуванням *ц* — *ч* і ствердінням приголосних у похідній: *кінець* — *кінчатий*, *рубець* — *рубчатий*; д) з чергуванням голосних *і* — *о* (відповідно у відкритому і закритому складі): *дзвінок* — *дзвончатий*; е) віддієслівні утворення характеризуються скороченням твірних основ: *водити* — *вожатий*, *плескати* — *плескатий*.

Прикметники з суфіксами групи -т- (у тому числі і прикметники на -ат-) за значенням слід поділяти на три групи: якісні, відносні і якісно-відносні. Якісні прикметники з суфіксом -ат- означають: а) зовнішні особливості людей та істот: *вухатий*, *патлатий*, *носатий* (деякі з них у переносному вжитку мають оціночне

¹ Див.: V o n d r a k W. Vergleichende slavische Grammatik. Т. 1. Вид. 2-е Temmingen, 1924, S. 593—596.

² Див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. акад. І. К. Білодіда. К., «Наукова думка», 1969, с. 200; Изменения в словообразовании и формах существительных и прилагательных. М., «Наука», 1964, с. 449.

³ Див.: З е м с к а я Е. А. Понятие производности, оформленности и членности основ. — У к н.: Развитие словообразования современного русского языка. М., «Наука», 1966, с. 11.

значення, наприклад: *рукатий* — з великими руками і злодійкуватий; *головатий* — з великою головою і розумний; *зубатий* — з великими зубами і сварливий); б) особливості предмета щодо кольору або щодо загальної кольорової структури чи конфігурації: *картатий*, *квітчатий*, *полосатий*; в) оцінку предмета: *пихатий*, *язикатий* (сварливий).

В і д н о с н і прикметники з суфіксом **-ат-** означають:

а) форму предмета: *коробчатий* (к. залізо); б) характерність: *жонатий*; в) матеріал: *клейончатий* (к. портфель), *дощатий* (д. ворота). Якісно-відносні прикметники розглядуваної структури виражають: характерність і оцінку: *крилатий* (к. насіння, к. слава, к. думка), *щербатий* (щ. горщик, щ. доля); характерність і зовнішні особливості істот: *хвостатий* (х. земноводні, х. білки); характерність, форму і зовнішні особливості тварин: *рогатий* (р. худоба, р. місяць, р. воли).

За аналогією до форм типу *крилатий*, *горлатий* від іменникової основи за допомогою суфікса **-лат-** утворився прикметник *крислатий*, що функціонує як синонім до *крисатий* (к. бриль — бриль з широкими крисами, к. дерево — з великими розлогими гілками).

Суфікс **-нат-** зустрічається у якісних прикметниках сучасної української літературної мови *пірнатий* і *пухнатий*. Вони виражають характерність для предмета з підкресленням повноти цієї ознаки (пухната верба, пірнатий цар лісових співців). Прикметник *пухнатий* може вживатися переносно — з оціночною семантикою (п. дівчинка, п. пироги).

У сучасній українській мові суфікс **-чат-** утворює прикметники від основ іменників (*дим* — *димчатий*, *пухир* — *пухирчатий*, *узор* — *узорчатий*) і дієслів (*поривати* — *поривчатий*, *наливати* — *наливчатий*) за такими моделями:

а) без фонетичних змін в основі: *пухир* — *пухирчатий*, *бахрома* — *бахромчатий*, *узор* — *узорчатий*;

б) із ствердінням кінцевих м'яких приголосних у твірних основах: *долоня* — *долончатий*, *ступінь* — *ступінчатий*;

в) із скороченням твірної основи: *матерія* — *матерчатий*, *поривати* — *поривчатий*, *переривати* — *переривчатий*, *наливати* — *наливчатий*.

За семантикою прикметники з суфіксом **-чат-** належать до якісних, відносних і якісно-відносних.

Якісні прикметники на **-чат-** «вказують на активну дійову якість предмета»: *наливчатий* (н. яблуко, н. краса), *розпливчатий* (р. круги), *поривчатий* (п. зітхання)⁴. Це віддієслівні утворення.

Відносні прикметники цієї структури означають: матеріал: *матерчатий* (м. цуцик); характерність: *фестончатий* (ф. оборка); форму предмета: *ступінчатий* (с. стрій); характерність і форму: *узорчатий* (у. вікна — вікна з узорами, у. малюнки — малюнки

⁴ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. акад. І. К. Білодіда, с. 201.

у формі узорів), *бахромчатий* (б. кінець листка, б. портъери); склад: *лінійчатий* (л. спектр — спектр, який складається з ліній).

Якісно-відносний прикметник *половинчатий* виражає склад і оцінку предмета (п. чавун — чавун, що складається з різних частин: наполовину сірий, наполовину білий; п. рішення — неповноцінне, непослідовне).

Прикметники з суфіксом *-аст-* (*-яст-*) української мови можуть утворюватися від іменників: *корінь* — *коренастий*, *шипль* — *шиплястий*; від прикметників: *довгий* — *довгастий*, *круглий* — *круглястий*; від дієслів: *вихляти* — *вихлястий*.

Прикметники з суфіксальним варіантом *-аст-* утворилися від основ, які закінчуються одним із приголосних звуків: б, в, г, д, ж, й, м, п, т, ч, ш. Наприклад: *зуб* — *зубчастий*, *брова* — *бровастий*, *дуга* — *дугастий*, *борода* — *бородастий*, *іржа* — *іржастий*, *змія* — *зміястий*, *більмо* — *більмастий*, *склеп* — *склепастий*, *кут* — *кутастий*, *миша* — *мишастий*, *корч* — *корчастий*.

З варіантом *-аст-* утворилися прикметники від основ, кінцевими приголосними яких є: з, л, р, ч, ц: *слиз* — *слизастий*, *зозуля* — *зозулястий*, *шкіра* — *шкірястий*, *клоччя* — *клоччястий*, *криниця* — *криничастий*.

При основах на к, л, н можливі обидва варіанти: *павук* — *павукастий*, *осколок* — *оскольчастий*, *дупло* — *дупластий* і *дуплястий*, *корінь* — *коренастий*, *гребінь* — *гребенястий*.

Прикметники з суфіксальним варіантом *-аст-* утворилися за такими моделями: а) без фонетичних змін в основі: *грива* — *гривастий*, *дуга* — *дугастий*; б) з чергуванням голосного і (в закритому складі) з е у відкритому): *попіл* — *попелястий*; в) з чергуванням і — е і ствердінням кінцевого приголосного: *корінь* — *коренастий*.

Прикметники з суфіксальним варіантом *-аст-* утворюються за такими моделями:

а) від основ на м'який приголосний без фонетичних змін в основі: *стерня* — *стернястий*, *скеля* — *скелястий*, *зозуля* — *зозулястий*, *хвиля* — *хвилястий*;

б) з пом'якшенням приголосних л, н: *срібло* — *сріблястий*, *глина* — *глинястий*, *білий* — *білястий*, *червоний* — *червонястий*;

в) з чергуванням і з е (відповідно в закритому і відкритому складі): *гребінь* — *гребенястий*, *камінь* — *каменястий*;

г) з чергуванням і — е і пом'якшенням приголосного л: *попіл* — *попелястий*;

д) з випаданням голосного о перед останнім приголосним твірної основи: *вогонь* — *вогнястий*;

е) з чергуванням ц — ч: *криниця* — *криничастий*;

є) з чергуванням ц — ч і випаданням е перед останнім приголосним твірної основи: *рубень* — *рубчастий*, *кінець* — *кінчастий*;

ж) з чергуванням приголосних к — ч: *квітка* — *квітчастий*, *сітка* — *сітчастий*;

з) з чергуванням к — ч і випаданням о перед останнім приголосним твірної основи: *уризок* — *уриччастий*, *клубок* — *клубчастий*.

За значенням прикметники з суфіксом **-аст-** (**-яст-**) поділяються на якісні, відносні і якісно-відносні.

Якісні прикметники цієї будови означають: а) по-перше особливості предмета щодо кольору або щодо загальної кольорової структури чи конфігурації: *червонястий, зозулястий, коноплястий, веселястий*;

б) особливості зовнішніх ознак людей: *бровастий, мозолястий, коренястий, мускулястий* (деякі прикметники цієї групи вживаються як оціночні, пор.: мускулясті руки, м. дерева, м. людина; жилиста шия, ж. чоловік);

в) зовнішньо-конфігураційні особливості предметів: *гіллястий, кущастий, корінчастий, ніздрястий, хвилястий, корчастий*;

г) активну дійову якість предмета: *вихлястий*.

Більшість відносних прикметників із суфіксами **-аст-** (**-яст-**) моносемічні і вживаються у мові з такими значеннями: а) характерності: *очкастий* (розм. — о. хлопець), *більмастий* (б. око), *перетинчастий* (п. лапи), *бильчастий* (б. колиска);

б) форми: *дугастий* (д. міст), *зміястий* (з. лінія), *кулястий* (к. ракета), *коробчастий* (к. залізо);

в) складу: *млинчастий* (м. пиріг), *стулчастий* (с. двері, ширма, раковина);

г) характерності і форми: *пальчастий* (п. культиватор — культиватор з «пальцями» — зубцями і п. листя, що має форму пальців), *гребенястий* (г. кури, г. хвилі), *драбчастий* (д. віз — віз із драбками, д. ворота), *стрілчастий* (с. цибуля, с. брови), *голчастий* (г. кактус, г. іній);

д) характерності і складу: *каменястий* (к. ґрунт, к. дно);

е) форми і складу: *трубчастий* (т. раковина, т. котел), *кільчастий* (к. розташування листя, к. ланцюжок).

Якісно-відносні прикметники з суфіксом **-аст-** (**-яст-**) означають:

а) характерність і оцінку: *драбинястий* (д. віз — віз із драбинами: д. коняка — настільки худа, що видно ребра);

б) характерність і зовнішні особливості предмета: *зобастиий* (з. жінка — жінка з зобом, з. пташка — пташка з великим зобом);

в) характерність, колір і загальну оцінку: *сріблястий* (с. порода, с. золото — порода, золото з домішкою срібла; с. тополя, с. голосок);

г) характерність, матеріал, колір: *глинястий* (г. ґрунт — ґрунт з домішкою глини; г. стіни урвища — стіни з глини; г. курка, г. кінь — тварини кольору жовтої глини).

Суфікс **-наст-** являє собою варіант суфікса **-нат-**⁵, пор.: *пухнатий* — *пухнастий*, тотожні щодо значення (п. кіт, п. верба).

Прикметники з суфіксом **-част-** утворилися від іменникових

⁵ Див.: Обзор работ по современному русскому языку, за 1966—1969 гг. За ред. Ф. П. Філіна. М., «Наука», 1972, с. 39—44.

(*гат* — *гатчастий*, *жолоб* — *жолобчастий*) та дієслівних (*розсипати* — *розсипчастий*, *відривати* — *відривчастий*) основ.

Словотвірні моделі прикметників з суфіксом **-част-** такі:

а) без фонетичних змін в основі: *пухир* — *пухирчастий*, *половина* — *половинчастий*, *порив* — *поривчастий*;

б) із ствердіння кінцевого приголосного *н'* твірної основи: *грань* — *гранчастий*, *корінь* — *корінчастий*, *ступінь* — *ступінчастий*;

в) з пом'якшенням кінцевого приголосного *л* твірної основи: *шило* — *шильчастий*;

г) з чергуванням *г* — *ж* в аналогічній позиції: *моріг* — *моріжчастий*;

д) із скороченням твірної основи (віддієслівні утворення): *розливати* — *розливчастий*, *перебивати* — *перебивчастий*, *прилипати* — *прилипчастий*.

За значенням прикметники з суфіксом **-част-** належать до якісних, відносних і якісно-відносних.

Якісні прикметники цієї структури означають: а) активну дійову якість предмета (віддієслівні): *звивчастий* (з. коридор), *переривчастий* (п. дзвоник), *поривчастий* (п. вітер); б) зовнішні особливості предметів: *моріжчастий*, *корінчастий* (к. хрін).

Відносні прикметники з суфіксом **-част-** виражають:

а) форму предмета: *драбчастий* (д. ворота), *зубчастий* (з. лінія), *ступінчастий* (с. стрій), *хвильчастий* (х. кола);

б) характерність: *крильчастий* (к. сани), *фестончастий* (ф. оборка);

в) характерність і форму: *гатчастий* (г. вікно, г. кістка), *гребінчастий* (г. кури, діал. — г. уставки).

Якісно-відносні прикметники на **-част-** означають:

а) склад і оцінку: *половинчастий* (п. черепашки, п. рішення);

б) характерність і оцінку: *драбинчастий* (д. віз, д. скотина).

У сучасній українській літературній мові вживається лише кілька прикметників з суфіксом **-ит-**: *іменитий*, *знаменитий*, *сердитий*, *маститий*. Якісні за значенням, ці прикметники служать засобом оціночної характеристики предмета: *і. особа*, *з. театр*, *м. письменник*.

Прикметники з суфіксом **-ист-** (**-іст-**)⁶ сучасної української літературної мови можуть утворюватися від дієслів: *займатися* — *займистий*, *зриватися* — *зривистий*; прикметників: *розлогий* — *розложистий*, *багряний* — *багрянистий*; числівників: *двоє* — *двоїстий*, *троє* — *троїстий*; прислівників: *прокволом* — *прокволистий*; іменників: *роса* — *росистий*, *зерно* — *зернистий*. У межах утворень з даним суфіксом виявляються такі словотвірні моделі:

а) без фонетичних змін в основі: *шовковий* — *шовковистий*, *водяний* — *водянистий*; *двоє* — *двоїстий*;

⁶ Див.: Изменения в словообразовании и формах существительных и прилагательных. М., «Наука», 1964, с. 446.

б) з випаданням *о* перед останнім приголосним твірної основи: *цукор* — *цукристий*, *вузол* — *вузлистий*, *бугор* — *бугристий*;

в) з чергуванням *г, к, х, з, ж, ч, ш*: *волога* — *воложистий*, *пух* — *пушистий*;

г) з чергуванням *і* (в закритому складі), *о, е* (у відкритому): *колір* — *кольористий*, *попіл* — *попелистий*;

д) з випаданням голосного перед останнім приголосним твірної основи і ствердінням приголосного: *ніготь* — *ногтистий*, *кіготь* — *когтистий*;

е) з чергуванням *і* — *о* (відповідно у відкритому і закритому складах) та *г, к, х, з, ж, ч, ш*: *сік* — *сочистий*, *батіг* — *батожи-стий*, *поріг* — *порожистий*;

є) з чергуванням *і, е* і ствердінням приголосних: *корінь* — *коре-нистий*, *промінь* — *променистий*;

ж) із ствердінням приголосних: *земля* — *землистий*, *скеля* — *скелистий*, *рись* — *рисистий*, *зоря* — *зористий*, *жолудь* — *жолу-дистий*, *тінь* — *тінистий*;

з) із скороченням твірної основи: *іній* — *інистий*, *прокволон* — *прокволистий*, *опадати* — *опадистий*, *перевалити* — *перевалистий*.

Вживання суфіксальних варіантів *-ист- (-іст-)* зумовлене фонетично: за участю *-іст-* утворюються прикметники від основ кінцевим *-й-: змій* — *змійстий*, *рій* — *роїстий*, *забій* — *забоїстий*; від основ на будь-який інший приголосний утворюються прикметники за участю варіанта *-ист-: лопух* — *лопушистий*, *кремінь* — *крем-нястий*, *лід* — *льодистий*, *кряж* — *кряжистий*, *мороз* — *морози-стий*, *голос* — *голосистий* і под.

За значенням прикметники з суфіксами *-ист- (-іст-)* поділяються на якісні, відносні і якісно-відносні: якісні прикметники цієї будови означають:

а) особливості інтелекту, вдачі та психічного стану людей: *норовистий*, *напористий*, *натуристий*, *гонористий* (діал.), *завої-стий*, *бадьористий* (останній відприкметниковий), *танцюристий*;

б) колір: *золотистий*, *срібlistий*, *барвистий*, *променистий*;

в) активну дійову властивість предмета: *звивистий*, *замети-стий*, *займистий*, *негоїстий* (віддієслівні утворення);

г) зовнішні фізичні властивості предметів: *бархатистий*, *воло-жистий*, *пружинистий*;

д) зовнішні особливості людей: *кряжистий*, *плечистий*, *голо-систий*, *м'язистий*, *мускулистий*;

е) прикмету, пов'язану з характерністю одного предмета для іншого з підкресленням її сконцентрованості, насиченості: *врожай-стий*, *зернистий*, *качанистий*, *коренистий*, *уловистий*, *стебlistий*;

є) зовнішньо-конфігураційні особливості предметів: *борозни-стий*, *вибоїстий*, *гористий*, *змійстий*, *куцистий*, *пінистий*.

Відносні прикметники з суфіксами *-ист- (-іст-)* означають:

а) характерність: *підзолистий* (п. ґрунт), *йодистий* (й. калій), *бромистий* (б. патрій), *титанистий* (т. залізняк), *слюди-стий* (с. сланець), *хромистий* (х. сталь), *глинистий* (г. ґрунт);

б) подібність: *веретенистий* (в. корінь), *батожистий* (б. квас-
ля), *тасьмистий* (т. глисти), *струменистий* (с. течія);

в) структурні властивості предметів (склад, матеріал тощо):
торосистий (т. крига), *азотистий* (а. кислота), *кременистий*
(к. шпиль), *багnistий* (б. місцевість), *пористий* (п. речовина);

г) інші відношення: *особистий* (о. участь, о. присутність, о. спо-
стереження), *паристий* (п. свічки, п. екземпляр).

Якісно-відносні прикметники цієї будови означають: а) склад
і сконцентровану ознаку: *волосистий* (в. азбест — що складається
з волосків, в. ковила — з великою кількістю волосків); б) склад
і оцінку: *волокнистий* (в. азбест, в. льон — льон, який дає добро-
якісне полотно); в) матеріал і оцінку: *вогnistий*: (в. коло — во-
гняне, в. море, в. слова).

Суфікс **-овит-** зустрічається в прикметниках сучасної україн-
ської літературної мови, утворених від основ дієслівних (*хваста-
ти* — *хвастовитий*, *тямити* — *тямовитий*), прикметникових (*гор-
дий* — *гордовитий*), прислівникових (*цілком* — *цілковитий*) і най-
більшою мірою іменникових (*праця* — *працьовитий*, *сум* — *сумо-
витий*).

Прикметники з суфіксом **-овит-** мають такі структурні моделі:
а) без фонетичних змін в основі: *бас* — *басовитий*, *діло* — *ділови-
тий*; б) з чергуванням і — о (відповідно у закритому і відкритому
складах): *рід* — *родовитий*, *сік* — *соковитий*; в) із скороченням
твірної основи: *цілком* — *цілковитий*, *тямити* — *тямовитий*, *хва-
стати* — *хвастовитий*.

За значенням прикметники з суфіксом **-овит-** належать до якіс-
них і виражають.

а) особливості інтелекту, вдачі та психічного стану людини:
талановитий, *тямовитий*, *сумовитий*, *гордовитий*, *гоноровитий*,
пиховитий, *чваньковитий*, *працьовитий*;

б) загальну оцінку щодо майнового чи соціального стану: *гро-
шовитий*, *родовитий*, *сановитий*;

в) характерність одного предмета для іншого з підкресленням
сконденсованості цієї прикмети: *соковитий*, *шумовитий*, *духови-
тий*, *моховитий*, *смаковитий*;

г) фізичні якості, а також стан осіб, тварин: *хворовитий*, *сла-
бовитий*;

д) фізичні властивості предметів: *ваговитий*, *басовитий*.

Твірними основами для прикметників із суфіксом **-уват-** (**-юват-**)
можуть бути іменники (*кущ* — *кущуватий*), прикметники (*зеле-
ний* — *зеленуватий*) і частково дієслова (*вихляти* — *вихлюватий*).

За участю суфіксального варіанта **-уват-** формуються прикмет-
ники від основ, які закінчуються будь-яким приголосним, крім
ц': *горб* — *горбуватий*, *крейда* — *крейдуватий*, *слиз* — *слизуватий*,
ярок — *яркуватий*, *мул* — *мулуватий*, *клин* — *клинуватий*, *віспа* —
віспуватий, *шар* — *шаруватий*, *глянс* — *глянсуватий*, *франт* —
франтуватий, *задуха* — *задухуватий*, *хряц* — *хряцуватий*. Фо-
нетичний варіант цього суфікса **-уват-** приєднується до основ з

кінцевим *ц'*: *молодець* — *молодцьоватий*, *сланець* — *сланцьоватий*.

Прикметники з суфіксом **-уват- (-юват-)** утворюються за такими структурними моделями: а) без фонетичних змін в основі: *вовк* — *вовкуватий*, *пирій* — *пиріюватий*, *густий* — *густюватий*, *кислий* — *кислуватий*; б) з випаданням голосних *о* — *е* перед останнім приголосним твірної основи: *пісок* — *піскуватий*, *рубець* — *рубцюватий*.

У колі прикметників із суфіксом **-уват- (-юват-)** існують утворення двох семантико-граматичних класів: якісні і відносні.

Якісні прикметники цієї будови виражають: а) колір: *синюватий*, *голубуватий*, *зеленуватий*, *шпакуватий*;

б) смак: *гіркуватий*, *кислуватий*, *солодкуватий*, *терпкуватий*, *солонуватий*;

в) розмір: *широкуватий*, *довгуватий*, *низькуватий*, *вузькуватий*;

г) ознаки предметів за безпосереднім фізичним враженням: *гарячуватий*, *легкуватий*, *теплуватий*, *різкуватий*, *старуватий*;

д) особливості характеру і психічного стану людини: *гордуватий*, *ледачуватий*, *боязкуватий* (відприкметникові); *вовкуватий*, *забудькуватий*, *чванькуватий*, *хвалькуватий*, *насмішкуватий*, *опришкуватий* (розм.) і под. (відіменникові);

е) особливості поведінки і зовнішніх ознак людей: *зморикуватий*, *віспуватий*, *вайлуватий*, *опецькуватий*, *молодцьоватий*, *чудакуватий*, *жевжикуватий* (розм.), *приземкуватий*, *веснянкуватий*, *їжакуватий*;

є) зовнішньо-конфігураційні особливості предметів: *вузлуватий*, *корчуватий*, *кущуватий*, *сучкуватий*.

Відносні прикметники з суфіксом **-уват- (-юват-)** означають: а) характерність: *жилкуватий* (ж. кварц), *солонцюватий* (с. ґрунти), *дуплуватий* (д. дерево), *пиріюватий* (п. нива); б) форму предмета: *стручкуватий* (с. перець), *клинцюватий* (к. обличчя), *жолобкуватий* (ж. долото), *голкуватий* (г. трава), *дудкуватий* (д. жито), *пилуватий* (п. отрута); в) структурні властивості предметів: *шаруватий* (ґрунт), *крупкуватий* (к. мед), *волокнуватий* (в. матеріал), *гелеватий*, *піскуватий* (ґрунт).

Прикметники з суфіксом **-куват-** утворюються від дієслівних (*присадити* — *присадкуватий*, *мовчати* — *мовчакуватий*), прикметникових (*старий* — *старуватий*) та іменникових основ (*злодійкуватий*). За значенням це якісні прикметники, що характеризують осіб за рисами характеру (*злодійкуватий*), віком (*старкуватий*), зовнішнім виглядом (*присадкуватий*).

У сучасній українській мові функціонують такі прикметникові суфікси групи **-т-**: **-уват-**, **-ист- (-іст-)**, **-аст- (-яст-)**, **-ат-**, **-овит-**, **-ит-**, **-чат-**, **-лат-**, **-нат-**, **-наст-**, **-куват-**, **-част-**. Найбільшою частотністю відзначаються п'ять перших суфіксів. Інші представлені нечисленними утвореннями. Суфікси **-ит-**, **-лат-**, **-нат-**, **-куват-** зафіксовані в одичинних прикметниках.

Твірними основами для прикметників з відповідними суфіксами служать насамперед іменники. Порівняно менш поширені суфікси

групи **-т-** у віддієслівних та відприкметникових утвореннях. Одиничні прикметники української мови утворені від прислівникових (*цілком — цілковитий*) та числівникових основ (*двоє — двоїстий*) за допомогою суфіксів групи **-т-**. Функціонування суфіксів групи **-т-** при твірних основах різних морфологічних класів можна представити в такий спосіб:

Структурні моделі, за якими утворюються прикметники з суфіксами групи **-т-**, відрізняються між собою в основному фонетично.

За значенням прикметники з суфіксами групи **-т-** поділяються на якісні, відносні (причому переважна більшість із них моносемічна) та якісно-відносні.

У сучасній українській мові досить поширене явище суфіксальної синонімії, пор.: *кам'янистий — каменястий, іскристий — іскрястий, гриватий — гривастий, дублистий — дублястий, довгастий — довгуватий* і под. Суфікси **-ат** і **-аст-** (**-яст-**) мають велику кількість похідних (**-лат-**, **-нат-**, **-чат-**, **-наст-**, **-част-**).

Суфікси	Іменники	Прикметники	Дієслова
-ат-	+	—	+
-ит-	+	—	+
-ист-	+	+	+
-лат-	+	—	—
-нат-	+	—	—
-чат-	+	—	+
-аст-(-яст-)	+	+	+
-част-	+	—	+
-овит-	+	+	+
-уват-(юват-)	+	+	+
-куват-	+	+	+
-наст-	+	—	—

Ст. викл. В. І. ВЕРЕЩАКА
(Івано-Франківський педінститут)

СЛОВОТВІРНЕ ПОЛЕ КОРЕНЯ *СТОРОН* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

При вивченні афіксального способу словотворення в українській мові основну увагу дослідники приділяють визначенню семантичної і структурної похідності мотивованих слів, встановленню продуктивності афіксальних морфем та тієї чи іншої словотворчої моделі. Питання продуктивності кореневих морфем майже не вивчено¹. На нашу думку, найзручнішим для визначення про-

¹ Виняток становить монографія Н. Ф. Клименко «Система афіксального словотворення сучасної української мови» (К., «Наукова думка», 1973), в якій подано список 100 найчастотніших коренів сучасної української мови за абсолютними частотами.

дуктивності певного кореневого морфа є так зване словотвірне гніздо, що являє собою сукупність рядів дериватів, утворених за допомогою афіксів, в тому числі з нульовим, від вихідного твір-ного слова і всіх наступних похідних твірних основ ².

Автор статті ставить завдання описати словотвірне поле ко-рення *сторон* та акцентуаційні варіації його дериватів у сучасній українській мові ³.

У давньоруській мові функціонували паралельно східносло-в'янське *сторона* і старослов'янське *страна*. Первісно вони семан-тично і стилістично не розрізнялися і вживалися в значенні «край», «околиця», «бік», «сторона». Проте вже в пам'ятках XIII ст. ви-являється тенденція до семантичної і стилістичної диференціації повноголосної і неповноголосної форм цього слова. Спородично зберігаючи значення «сторона», «бік», неповноголосна форма за-кріплюється в значенні «край», «околиця», а повноголосна одержує тільки значення «бік», «сторона» ⁴.

Сучасна українська мова практично не знає вживання форм цього слова з неповноголосним фонемосполученням -ра- між при-голосними. Лексеми *странник*, *странниця*, *странний* (остання вживається в словосполученні (*странні люди*) подаються у шести-томному Українсько-російському словнику з позначкою «заста-ріле» ⁵. Паралельно з словом *сторона* в значенні «край», «місце-вість», «країна» починає вживатися слово *країна*, за яким закріп-люється лише останнє із значень слова *сторона*. Основним для слова *сторона* залишається значення «бік», «сторона» в загально-вживаному і термінологічному значенні ⁶.

Вихідне твірне слово іменник *сторона*, в морфемному складі якого відбулося опрощення, приймаємо як непохідне на синхро-нічному рівні ⁷.

У сфері словотвірного поля з цим коренем (він виступає також у формі *сторін*) на першому ступені словотворення виявлено 11 афіксальних похідних, з них 5 суфіксальних іменників і 1 утво-рений префіксально-суфіксальним способом; 1 дієслово, утворене шляхом суфіксації; 4 прикметники, з яких 2 утворені за допомо-гою суфіксів і префіксально-суфіксальним способом (див. схему).

² Обґрунтування методики побудови словотвірного гнізда, принципів опи-су словотворчого наголосу див. у статті «Словотворче поле кореня *мороз* у су-часній українській мові» («Мовознавство», 1975, № 3, с. 75—77).

³ Вибірку слів з коренем *сторон* зроблено з Українсько-російського словни-ка. Т. 1—6. К., Вид-во АН УРСР, 1953—1963 та звірено з Словником української мови. Т. 1—5. К., Вид-во АН УРСР, 1970—1974, включаючи літеру о. Для до-відок використовували Словарь української мови. За ред. Б. Д. Грінченка. Т. 1—4. К., 1958.

⁴ Див.: Генс'юрьський А. І. Галицько-Волинський літопис. К., Вид-во АН УРСР, 1961, с. 21—22.

⁵ Українсько-російський словник. Т. 5, с. 525.

⁶ Там же.

⁷ Пор.: Шанский Н. М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. М., «Просвещение», 1971, с. 428; Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вип. 1. Львів, Вид-во Львівського університету, 1958, с. 42.

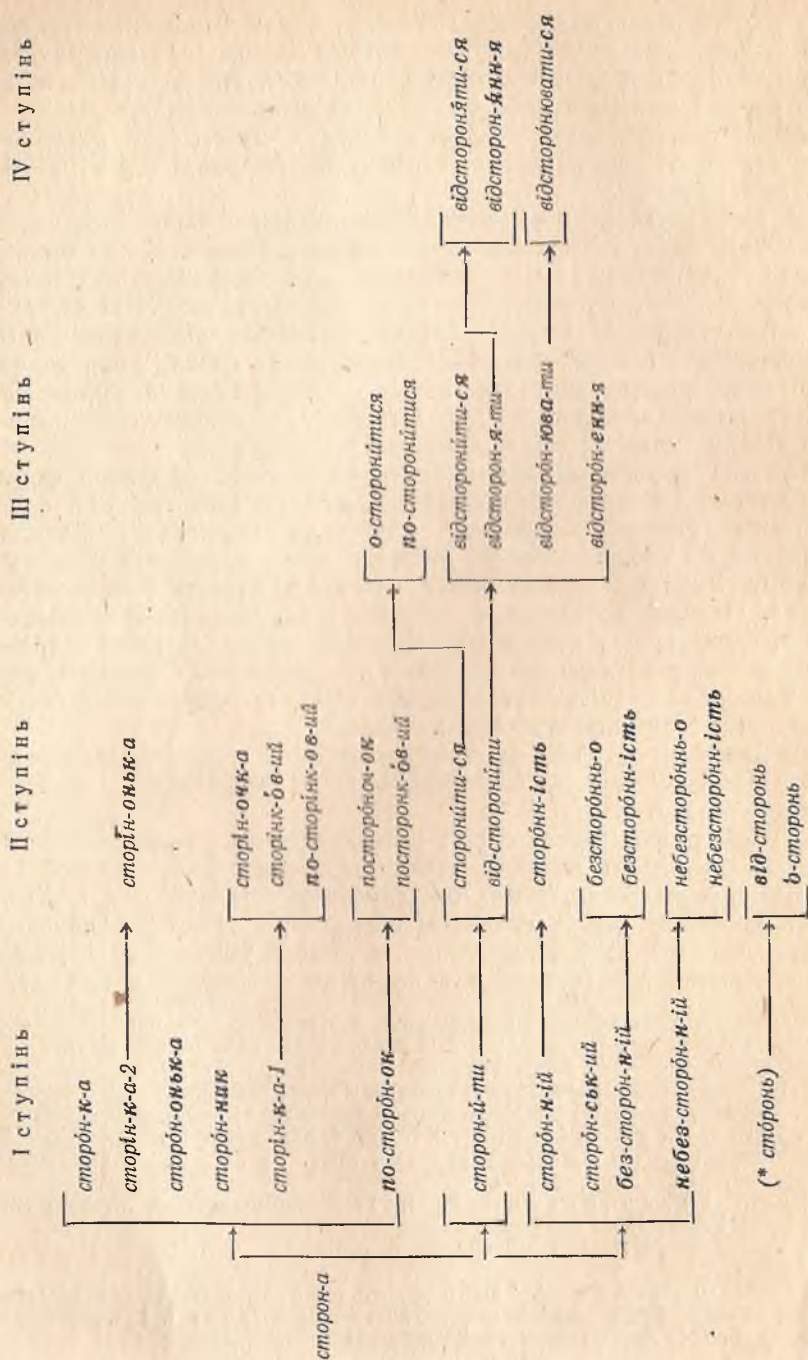

Схема словотвірного поля кореня сторон.

Не включено до складу дериватів першого ступеня словотворення, але введено в схему словотвірного поля як реконструйовану твірну основу для похідних прислівників другого ступеня давньоруський прислівник *сторѡнь* ⁸.

Суфікальні іменники першого ступеня словотворення належать до чотирьох словотвірних типів. Іменники *сторѡн-к-а* і *сторѣн-к-а* є одномодельними утвореннями з одним і тим же гіпокористичним суфіксом -к-, але з морфонологічним чергуванням о — і у другому з них, поданому в схемі у вигляді *сторѣнка-2*. Для іменника *сторѡн-оньк-а* використано складний суфікс -оньк-, що надає слову пестливого значення з особливим відтінком інтимності, прихильності, ніжності ⁹. Особовий іменник *сторѡн-ник* утворено додаванням суфікса -ник, а для утворення іменника *сторѣн-к-а* (у схемі він поданий у вигляді *сторѣнка-1*) використано суфікс предметного значення -к-. Утвореним префіксально-суфіксальним способом іменником *по-сторѡн-ок* вичерпуються похідні іменники першого ступеня словотворення.

Єдине на цьому ступені словотворення дієслово *сторон-ѣ-ти* утворене додаванням суфікса -и- до твірного базового слова.

Утворені відповідно суфіксами -н- і -ськ- прикметники *сторѡн-н-ій* і *сторѡн-ськ-ий* належать до продуктивних словотвірних типів відносних прикметників. Прикметники *без-сторѡн-н-ій*, *небез-сторѡн-н-ій*, утворені префіксально-суфіксальним способом по моделях «без + іменник + н», «небез + іменник + н», виявляють у сучасній українській мові неоднакову продуктивність. Перший тип з префіксом *без-* належить до продуктивних, а другий представлений у сучасній українській мові всього 21 утворенням¹⁰. Зауважимо, що в російській мові префікс *небез-* належить до продуктивних афіксів при префіксально-суфіксальному творенні прикметників¹¹.

Другий ступінь дериватів з коренем *сторон* включає 15 похідних, з них 6 суфіксальних іменників, 2 дієслова — префіксального (1), постфіксального (1) способів творення; 3 прикметники — суфіксального (2) та префіксально-суфіксального (1) способів творення; із 4 прислівників 2 утворені суфіксальним способом і 2 префіксальним.

Іменникові утворення представлені трьома гіпокористичними іменниками з суфіксами -оньк-, -очк- і -ок-; *сторѣн-оньк-а*, *сторѣн-очк-а*, *посторѡноч-ок* і трьома абстрактними відприкметнико-

⁸ Див.: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 3. Спб., стовп. 525.

⁹ Див.: Сучасна українська літературна мова. За ред. І. К. Білодіда, кн. 2. К., «Наукова думка», с. 44.

¹⁰ Словник української мови. Т. 5. с. 246—247. Не виділяє префікса *небез-* в іменнику *небезпека* та його похідних, а також у прислівнику *небезпременно*, в якому префікс *не-* лише підсилює значення прислівника *безпременно* такої ж семантики, як і *безпременно*.

¹¹ Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, с. 215—216.

ними іменниками з суфіксом *-ість*: *сторонн-ість*, *безсторонн-ість*, *небезсторонн-ість*. В іменнику *посторонючок* ми виділяємо зменшено-пестливий суфікс *-ок* (*-к*), а не складний суфікс *-очок* тому, що суфікс предметного значення *-ок* в іменнику *посторюнок* належить до основи в зв'язку з тим, що він, виступаючи другим компонентом конфікса *по-, -ок*, фактично виконує роль «оформлювача» утворюваного конфікса-префікса *по-*¹². В іменнику *посторюночок* відбувається не редуплікація зменшено-пестливого суфікса *-ок*, що веде до утворення складного суфікса *-очок* (*ліс-ок* → *ліс-о́ч-ок*), а додавання зменшено-пестливого суфікса *-ок* до твірної основи *посторюнок* при супровідному морфологічному чергуванні *к* — *ч*.

Дієслово *стороніти-ся* утворене постфіксальним способом, від дієслова *сторонити* утворено префіксом *від-* дієслово перфектного значення *від-стороніти*.

Прислівники *безсторонньо-о*, *небезсторонньо-о* утворені суфіксом *-о* від прикметникових твірних основ *безсторонній*, *небезсторонній*. Прислівники *від-сторонь* (обл.) та *о-сторонь* розглядаються нами як префіксальні утворення. Префіксально-суфіксальна інтерпретація творення прислівника *осторонь* ставиться під сумнів формою діалектного прислівника *відсторонь*, у якому кінцеве (суфіксальне) *и* (*←-ы*) колишнього родового відмінка однини іменника *стороня* не могло зберегтися у вигляді палатального *н*, хоч можна допустити аналогічний вплив словотвірної моделі іменникових прислівників на *ь* типу *впрямь*, *впроголодь*, *вруч*, *безмздь* та ін.¹³. Більш імовірним здається зв'язок українських прислівників *відсторонь*, *осторонь* з давньоруськими прислівниками *сторонь*, *въ сторонь*¹⁴, *пасторонь*¹⁵ (останні два утворені префіксальним способом). Про це свідчать деякі факти вживання в українській мові XIX ст. поряд з прислівником *відсторонь* прислівника *посторонь* і навіть *вдсторь*¹⁶. Останній, треба думати, є префіксальним похідним від зниклого вже в давньоруській мові *сторѣ*, на основі якого утворився іменник *сторона*¹⁷.

На третьому ступені словотворення виявлено 5 дієслівних утворень: пасив *відстороніти-ся*, утворені префіксами *о-*, *по-* форми

¹² Див.: Шуба П. П. Словообразовательные средства при конфикации. Тези доповідей та повідомлень міжвузівської наукової конференції з питань східнослов'янського іменного словотвору. К., «Наукова думка», 1974, с. 17.

¹³ Ми поділяємо думку Д. М. Шмелєва про можливість утворення прислівників цієї моделі безпосередньо від іменних основ, а не від сполучення прийменника з формою непрямого відмінка іменника.

Див.: Шмелєв Д. Н. К вопросу о наречиях на *ь* в русском языке. — У зб.: Материалы и исследования по истории русского языка. М., Изд-во АН СССР, 1960.

¹⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 3, стовп. 525.

¹⁵ Там же, стовп. 1264—1265.

¹⁶ Див.: Словарь української мови. За ред. Б. Д. Грінченка. Т. 1, с. 230.

¹⁷ Шанский Н. М. Знач. праця, с. 428.

доконаного виду пасива *сторонитися* (*о-сторонитися*, *по-сторонитися*) і дієслова вторинної імперфективації з суфіксами *-юва-*, *-я-*: *відсторонюва-ти*, *відсторон-я-ти*. Суфіксом *-ен'н'-* на базі дієслова перфектного значення *відсторонити* утворено єдиний на цьому ступені абстрактний іменник процесуального значення *відсторон-енн-я*.

Похідні четвертого (останнього) ступеня словотворення представлені дієсловами *відсторонювати-ся*, *відстороняти-ся*, утвореними постфіксальним способом, та абстрактним іменником процесуального значення *відсторон-янн-я*, утвореним суфіксом *-ян'н'-*.

Таким чином, у сфері афіксальних дериватів словотвірного поля з коренем *сторон* є всього 35 похідних, з них іменників 14, дієслів 10, прикметників 7 і 4 прислівники¹⁸.

* * *

Вихідне твірне слово *сторона* має рухому акцентну криву з кінцевим наголосом у формах називного, родового, давального і орудного відмінків однини та родового відмінка множини¹⁹.

Всі іменники першого ступеня словотворення (*сторонка*, *сторінка-2*, *сторонька*, *сторонник*, *сторінка-1*, *посторінок*) мають рухому акцентну парадигму (АП) з наголосом на другому складі двоскладового кореня. Рухому АП з наголосом на суфіксі і кінцевим та некінцевим наголосом у формах дієвідмінювання має дієслово *сторонити*. Рухомість словотворчого наголосу характерна для прикметників *сторонній*, *сторонський*, *безсторонній*, *небезсторонній*, у яких наголошується другий склад кореня.

Іменники другого ступеня словотворення *сторінонька*, *сторіночка*, *посторіночок*, *сторонність*, *безсторонність*, *небезсторонність* мають нерухому АП з наголосом на другому складі кореня. Рухому АП із збереженням суфіксального наголосу базового слова у формі інфінітива мають дієслова *сторонитися*, *відсторонити*.

Закономірності зв'язку словотворчого наголосу із способом словотворення спостерігаються у прикметниках з суфіксом *-ов* (*-ий*).

¹⁸ До словотвірного поля з коренем *сторон* не включено 16 складних слів, утворених складанням основ, складносуфіксальним способом та шляхом афіксації: *лівосторонній*, *многосторонній* (мат.), *многосторонність*, *нерівносторонній*, *односторонній*, *односторонньо*, *односторонність*, *правосторонній*, *рівносторонній*, *різносторонній*, *різносторонньо*, *різносторонність*, *тресторонній*, *чотиристоронній*, *чужосторонній*, *чужосторонець*.

¹⁹ Формі род. відм. *сторін* з наголосом на другому складі кореня приписано кінцевий наголос тому, що в позиції нерозрізнення акцентних кривих (у даному випадку нульове закінчення) словоформі приписується кінцевий наголос, якщо в парадигмі цього слова є хоч одна словоформа з кінцевим наголосом. Докладніше див.: Редькин В. А. Акцентология современного русского литературного языка. М., «Просвещение», 1971, с. 8 і далі. Визначення системи наголосів проведено за шеститомним Українсько-російським словником та словником довідником «Українська літературна вимова і наголос» (К., «Наукова думка», 1973).

Прикметник *посторінковий* має кореневий наголос твірного іменника *сторінка*, тобто нерухому акцентну парадигму, що є виявом загальної тенденції до переміщення кінцевого наголосу на основу або збереження кореневого наголосу за умов префіксально-суфіксального творення (пор. ще: *земний* — *під-зем-н-ий*; *страшний* — *без-страш-н-ий*)²⁰. Водночас у прикметниках суфіксального способу творення, як відзначає В. А. Редькін, стає продуктивним передкінцевий наголос²¹. Це стосується прикметників *сторінковий*, *посторонковий*, що мають рухому акцентну парадигму з наголосом на суфіксі.

Нерухомість словотворчого наголосу характерна для прислівників *безсторонньо*, *небезсторонньо*, у яких наголос на другому складі кореня, прислівники *відсторонь*, *осторонь* мають рухому АП з наголосом на префіксі.

Деривати третього ступеня словотворення представлені іменником *відсторонення* з наголосом рухомої АП на другому складі кореня, дієсловами *осторонітися*, *посторонітися*, *відсторонітися*, *відстороняти* з наголосом рухомої АП на суфіксі. Дієслово *відсторонювати* має рухомий словотворчий наголос на корені.

Похідний четвертого ступеня іменник *відстороняння* має нерухому АП з наголосом на суфіксі, дієслово *відсторонітися* має рухому АП з наголосом на суфіксі, а дієслово *відсторонюватися* — кореневий наголос нерухомої АП.

Дериваційний наголос у сфері словотвірного поля кореня *сторон* характеризується такими даними (див. табл. 1).

Рухомий парадигматичний наголос твірного слова зумовив перевагу рухомого словотворчого наголосу. 69% дериватів з коренем

Таблиця 1

Співвідношення наголосу словотвірного поля кореня *сторон*

Частина мови	Наголос нерухомої АП				Наголос рухомої АП			
	кореневий	суфіксальний	префіксальний	%	кореневий	суфіксальний	префіксальний	%
Іменник	6	1	—	50	7	—	—	50
Прикметник	1	—	—	14	4	2	—	86
Дієслово	1	—	—	10	1	8	—	90
Прислівник	2	—	—	50	—	—	2	50
Разом	10	1	—	31	12	10	2	69

²⁰ Див.: Сучасна українська літературна мова. За ред. І. К. Білодіда, кн. 2, с. 209—215; Веселовська З. М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові (на матеріалі поетичної мови кінця XVIII—XX ст.). — «Мовознавство», 1972, № 5, с. 60.

²¹ Редькин В. А. К акцентологическому закону Хартмана. — У зб.: Славянская и балтийская акцентология. М., «Наука», 1964, с. 69.

сторон мають рухому акцентну парадигму, що характерне для слів, твірне яких має некінцевий наголос. Так, у сфері словотвірного поля іменника *мороз* з нерухомим наголосом на другому складі кореня рухому АП мають лише 24% дериватів.

Розподіл наголосу за ступенями словотворення подано в табл. 2.

Таблиця 2

Розподіл наголосу за ступенями словотворення в словотвірному полі кореня *сторон*

Наголос	Ступінь словотворення			
	I	II	III	IV
Кореневий	10	9	2	1
Суфіксальний	1	4	4	2
Префіксальний	—	2	—	—

Характер парадигматичного наголосу твірного слова визначив систему словотворчого наголосу на першому ступені словотворення; в свою чергу похідні кожного наступного ступеня вступають в акцентуаційні зв'язки з дериватами попереднього. Співвідношення нерухої і рухої АП виявляє такі закономірності на різних ступенях словотворення: 100% похідних першого ступеня словотворення мають рухому АП (10 з кореневим наголосом і 1 з суфіксальним); на другому ступені 60% дериватів (9) мають кореневий наголос нерухої АП, із 6 похідних з наголосом рухої АП у 4 наголос на суфіксі, у 2 — на префіксі; 83% похідних третього ступеня словотворення мають наголос рухої АП (4 на суфіксі, 1 на корені); кореневий наголос нерухої АП представлений одним похідним. На четвертому ступені одне похідне має суфіксальний наголос рухої АП, нерухома АП має по одному похідному з кореневим і суфіксальним наголосом.

Вивчення системи словотвору не тільки як системи словотвірних типів, але й як системи словотвірних гнізд дає можливість проводити комплексний аналіз взаємодії усіх словотвірних засобів — коренів та афіксів, морфонологічних змін, словотворчого наголосу — на різних ступенях словотворення, а також встановити ступінь продуктивності кореневих морфем і вплив семантики твірного слова на становлення значень похідних слів.

ПРО ІСТОРІЮ СЛОВОТВОРУ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ НА -ІСТЬ (<-ОСТЬ), МОТИВОВАНИХ ПРИКМЕТНИКАМИ З СУФІКСОМ -Н-

Діахронічне дослідження системи словотвору певної мови вимагає детального вивчення історичного розвитку окремих словотвірних моделей. У цій статті розглянуто еволюцію словотвірної моделі¹ «основ прикметника з суфіксом -н- + суфікс -ість (<-ость)» від давньоруської мови до 70-х років ХХ ст., простежено її місце і роль серед інших моделей у процесі формування цілої словотвірної категорії абстрактних іменників на -ість².

У давньоруській мові ХІ—ХІV ст. зафіксований лише один іменник на -ость, мотивований прикметником з суфіксом -н-: *чьстьность* (Срезн.).

У ХІV—ХV ст. староукраїнські писемні пам'ятки засвідчують 14 іменників на -ость, мотивованих прикметниками з суфіксом -н-. Більшість цих твірних прикметників у староукраїнській мові, як і *чьстьный* у давньоруській, утворені від абстрактних іменників. Це семантично робило можливим утворення абстрактів: *чьсть* — *чьстьный* — *чьстьность* (Срезн.), *вага* — *важный* — *важность*, *вѣра* — *вѣрный* — *вѣрность* (Гр. ХІV ст., 84)³, *власть* — *властный* — *влажность*, *воля* — *вольный* — *вольность*, *вѣкъ* — *вѣчный* — *вѣчность*, *мара* — *марный* — *марность* (Гр. ХV ст., 2)⁴, *повина* — *повинный* — *повинность*, *почесть* — *почесный* — *почестъность* тощо⁵. Поряд із десубстантивними прикметниками у ХІV—ХV ст. у творенні абстрактних іменників на -ость зустрічаються і поодинокі девербативні прикметникові основи із суфіксом -н-, наприклад *подданыи* — *подданость*.

Багато новоутворених абстрактних іменників на -ость, мотиво-

¹ Під словотвірною моделлю ми розуміємо «зразок, у якому виражена форма сполучення відповідного словотвірного матеріалу, тобто словотвірної основи і афікса» (Див.: Ковалик І. І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками. Автореферат. докт. дисс. Львов, 1961, с. 11).

² Стаття написана на основі матеріалу, зібраного у картотеках Словника староукраїнської мови ХІV—ХV ст. та Історичного словника української мови проф. Є. Тимченка, що зберігаються в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові, а також підібраного з ряду словників, письмових пам'яток староукраїнської мови та сучасної української художньої літератури. Матеріал, почерпнутий нами із картотек, подається без вказівки на джерела. Список усіх інших використаних джерел і їх скорочення додаються.

³ Цифра вказує на сторінку джерела, у Грамотах ХІV—ХV ст. — номер грамоти. Якщо слова в словнику розміщені в алфавітному порядку, сторінка не вказується.

⁴ В оригіналі — *marpos't'*.

⁵ За браком місця обмежуємо ілюстрації, вказуючи при цьому кількість стосовно кожного розглядуваного періоду.

ваних прикметниками з суфіксом -н-, є у пам'ятках української мови XVI ст. (87), особливо у його другій половині.

Староукраїнські пам'ятки першої половини XVI ст. фіксують лише 16 новоутворень: *бачность, безпечность, живность, кровность, можность, навалность, небачность, небезпечность, непочестность, нерядность, окрутность, опрятность, рядность, трудность, чуйность, явность*.

У 50—70-ті роки XVI ст. у староукраїнській мові з'являється ще близько 20 нових іменників на -ость, мотивованих прикметниками з суфіксом -н-: *винность* (Пер. р., 74), *владность, вольютность* (Пер. р., 41), *доживотность, належность, нестройность* (Пер. р., 70), *перемънность, пересторожность, подступность, свободность* та ін. Але найбільше новоутворень таких іменників припадає на останнє двадцятиріччя XVI ст. У староукраїнських письмових пам'ятках 80—90-х років XVI ст. уперше зафіксовано 50 іменників на -ость, мотивованих прикметниками з суфіксом -н-. Це кількісно приблизно стільки, скільки їх було утворено за усі попередні століття. Активізація утворення цих іменників наприкінці XVI ст. зрозуміла, коли її розглядати як частковий прояв загальної тенденції зростання продуктивності усіх структурних моделей від-прикметникових іменників на -ость.

Розвиток абстрактної лексики залежить від поширення писемності, розвитку освіти, культури⁶. Боротьба українського народу в кінці XVI ст. проти польсько-католицької експансії відбилася і на просвітительській діяльності братств, які «взяли в свої руки справу навчання і освіти, друкування і поширення книг»⁷, «братські школи були вогнищами розробки слов'янських мов і їх літературного формування...»⁸. Це зумовило появу величезної кількості нових абстрактних понять, багато з яких виражаються іменниками на -ость, мотивованими прикметниками з суфіксом -н-. Ці іменники реєстровані у тогочасних словниках, наприклад, у «Лексисі» Лаврентія Зизанія: *выбо(р)ность* (50)⁹, *голодно(сть)* (25), *истъность* (78), *набо(ж)ность* (27), *не(з)бо(ж)но(сть)* (60), *ненарушность* (87), *непобо(ж)ность* (61), *о(б)лу(д)но(сть)* (55), *осторо(ж)ность* (27), *побожность* (30), *поту(ж)ность* (27), *превъчность* (31), *роздѣльность* (65)¹⁰.

Із полемічної літератури, яка виникає у цей час, у вжиток входять такі слова: *бездушность, буйность, гнусность, лагодность*,

⁶ Див.: Бу да го в Р. А. Введение в науку о языке. Изд. 2-е. М., «Просвещение», 1965, с. 37—38; Бу ла х о в с ь к и й Л. А. Нариси з загального мовознавства. Вид. 2-е. К., «Радянська школа», 1959, с. 89.

⁷ Історія Української РСР. Т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1953, с. 204.

⁸ Там же, с. 206.

⁹ Надрядкові літери оригіналу беруться в дужки.

¹⁰ У словнику помилково *родѣл(ъ)ность*. Повинно бути *роздѣльность*. Це видно із подальшого роз'яснення: *оубо... иногда родѣл(ъ)ность нѣдѣлюю (ока-зѣ(т)). юкѣ, азѣ оубо пишу, ты же чтеши, юзаисте пишу а ты читаешѣ. Тутѣ оубо, ро(з)дѣлѣ(т) пишу ѿ(т) читаю* (Зиз. 65).

неважність, неосторожність (Виш., 32), непорочність (Виш., 170), нечуйність, неперемінність (Виш., 149), отмітність, поважність, поволоність, послідність (Виш., 32), притомність, прихильність, превратність (Виш., 143).

Зростання продуктивності розглядуваної моделі в кінці XVI ст. пояснюється також розширенням твірних прикметникових основ: утворення іменників на -ість, крім десубстантивних та девербативних основ з суфіксом -н-, включаються прикметники приїменниково-відмінкового походження типу *бездушний, доживотный, набожний, побожний* тощо (*бездушність, доживотність, набо(ж)ність* — Зиз., 27), *побожність* (Зиз., 30).

У XVI ст. з'являється багато іменників на -ість з префіксом не-: *небачність, небезпечність, неготовність, не(з)бо(ж)но(сть)* (Зиз., 60), *неналежність, ненарушність* (Зиз., 87), *непобо(ж)ність* (Зиз., 61), *неосторожність* (Виш., 32), *непотужність*¹¹.

«Проблема розвитку абстрактних слів,— пише Р. О. Будагов,— зводиться до проблеми історичного розвитку мови»¹². Розвиток української мови в першій половині XVII ст. відбувався за тих же умов, що й у останній чверті XVI ст. Тому у цей час з'являється багато абстрактних іменників на -ість, серед яких чимало таких, що утворені від прикметників із суфіксом -н- як відіменникового і віддієслівного, так і приїменниково-відмінкового походження: *безм'рність* (Бер., 94), *безшкідність, влажність(ь)* (Слав., 220), *внутрність* (Бер., 21), *доводність* (Слав., 184), *живо(т)ність* (Слав., 415), *забавність* (Бер., 76), *зимність* (Слав., 202), *зможність, з'яно(с)т(ь)* (Слав., 408), *изда(т)ність(ь)* (Слав., 333), *квасність, м'рність* (Бер., 19), *наручнос(ь)ть* (Слав., 191), *невчасність, невім'рність, неможливо(с)т(ь)* (Слав., 228), *недостойно(сть), непостижність, непритомність* (Бер., 147), *несмачність* (Бер., 72), *несп'яшно(с)т(ь)* (Слав., 253), *нещадно(с)т(ь)* (Слав., 254), *оборотність* (Бер., 10), *обычайність* (Бер., 141), *обычність* (Бер., 28), *оздобність* (Бер., 128), *плодність* (Бер., 130), *подобність* (Бер., 132), *позверхність* (Слав., 160), *покорність, покрєвність* (Бер., 110), *похильність* (Бер., 62), *преможність* (Бер., 116), *прикло(н)но(с)т(ь)* (Слав., 331), *прили(ч)но(с)т(ь)* (Слав., 234), *просторність, розумно(с)т(ь)* (Слав., 315), *сердечність, тучно(с)т(ь)* (Слав., 284), *укосність* (Бер., 56), *штучність*.

У другій половині XVII ст. продуктивність цієї моделі в українській мові дещо зменшується (33 деривати проти 57 у першій половині): *безбожність* (Син.), *брунатність, незгодність, несправність, нужність, облесність, смертність* (С. Кор.), *повабність, розпуст'яність, спокійність, оурожайність, чудність* та ін.

¹¹ Іменники з префіксом не- мають подвійну словотвірну мотивацію. Їх можна розглядати як суфіксальні утворення від прикметникових основ з префіксом не- або ж як префіксальні деривати від відповідних безпрефіксних іменників.

¹² Будагов Р. А. Знач. праця, с. 37.

Лише 42 новоутворені іменники на *-ость*, мотивовані прикметники з суфіксом *-н-*, зареєстровані у пам'ятках української мови XVIII ст.: *бездѣлно(ст)* (Зін., 280), *бѣдность*, *доволно(ст)* (Зін., 139), *жырность*, *завистность*, *значность*, *ненасытность*, *непослушность*, *о(т)людность*, *поміѣрность*, *потворность*, *потребность*, *сумѣжность*, *хмарность* і ін.

На початку XIX ст. новоутворень таких іменників зафіксовано мало. Так, у словнику П. Білецького-Носенка їх лише 20: *бережность*, *бучность*, *воздобность*, *дочасность*, *злигодность*, *невдатность*, *нездольность*, *незлагодность*, *необачность*, *неомильность*, *неохайность*, *обережность*, *паскудность*, *підвласность*, *ситность*, *смородность*, *спишность*, *стишность* (поряд із *зтишность*), *сумность*, *цинность*. Невелика кількість їх зв'язана з тим, що мова творів першої половини XIX ст., в основі своїй народно-розмовна, не потребувала великої кількості абстрактних іменників. Це стосується і мови творів середини XIX ст., наприклад, у всіх поетичних творах Т. Г. Шевченка знаходимо лише 9 віддавна широко вживаних і у розмовній мові іменників на *-ість*: *злість*, *крепость*, *кротість* (*кротость*), *миłość*, *молодість*, *мудрість*, *премудрість*, *радість* (*радость*), *старість* ¹³ (СМШ).

З 60-х років XIX ст. починають розвиватися публіцистичний і науковий стилі, що активно вимагали нових іменників на *-ість* для вираження абстрактних понять. І хоч в українській літературній мові «характерні ознаки цих стилів (наявність наукової, абстрактної, публіцистичної лексики і фразеології...) ще не були вироблені»¹⁴, все-таки абстрактна лексика в цей час поповнюється новими іменниками на *-ість*, зокрема мотивованими прикметниками з суфіксом *-н-*. Словник Б. Грінченка, що, як відомо, відображає лексику до 1870 р., має 128 таких новоутворених іменників на *-ість*: *бездольність*, *безкарність*, *безкрайність*, *безмежність*, *безнадійність*, *безсмертність*, *відважність*, *добротність*, *дотепність*, *дружність*, *забарність*, *законність*, *зручність*, *корисність*, *людність*, *мирність*, *надійність*, *народність*, *огидність*, *поживність*, *показність*, *природність*, *спроможність*, *тайність*, *улучність*, *холодність*, *ядерність* і ін.

Розвиток публіцистичної, наукової і перекладної літератури, введення абстрактної лексики у мову художніх творів кінця XIX — початку XX ст. і особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції зумовив швидке зростання кількості іменників на *-ість*. Більшість їх утворена від прикметників із суфіксом *-н-*: *беззвучність*, *безплатність*, *безпутність*, *безстрашність*, *безупинність*, *буденність*, *виключність*, *вичерпність*, *відчутність*, *грамотність*, *доречність*, *жовчність*, *запальність*, *заперечність*, *звітність*, *каламутність*, *кислотність*, *непохитність*, *окупність*, *плинність*,

¹³ Із 40—60-х років XIX ст. іменники вживаються із суфіксом *-ість*.

¹⁴ Курс історії української літературної мови. За ред. І. К. Білодіда. Т. I. К., Вид-во АН УРСР, 1958, с. 274.

підзвітність, пісенність, привітність, речовинність, розкішність, сквалність, ударність, уклінність, умовність, частотність, щоденність і т. д. (УРС). У цей період абстрактні іменники на *-ість* творяться від багаточисленних іншомовних основ прикметників, наприклад: *абсолютність, авторитетність, інтегральність, інтелігентність, конкретність, консеквентність, лапідарність, лояльність, манерність, мініатюрність, моральність, рельєфність, солідарність, структурність, толерантність, трафаретність, універсальність, шаблонність* (УРС)¹⁵.

У сучасній українській мові понад 4 тис. абстрактних іменників на *-ість*, з них — 1446 мотивовані прикметниками з суфіксом *-н*¹⁶, і число їх постійно зростає. М. М. Фашенко наводить цікаві приклади найновіших новоутворень у художній літературі: *безпомильність, невситність, безшелесність, незникність, безтривожність*¹⁷. Додамо до них ще такі: *здавленість* (Загр. № 8, 52), *настирність* (Ол., 90), *незворотність* (Гуц., 43), *престижність* (Заг., № 9, 87).

Словотвірна модель «основа прикметників з суфіксом *-н* + *-ість*» залишається найпродуктивнішою серед усіх інших, за якими утворюються абстрактні іменники на *-ість*. Високий ступінь її продуктивності зумовлений: по-перше, розширенням кола понять про якість, а, отже, зростанням потреби в утворенні абстрактних іменників на *-ість*; по-друге, величезною і всезростаючою кількістю твірних основ (завдяки утворенню нових прикметників і оякісненню відносних); по-третє, легкістю сполучування суфікса *-ість* з основами на *-н*, відсутністю при цьому будь-яких морфологічних явищ, не властивих українській мові, і по-четверте, наявністю виразного семантичного зв'язку між твірними основами з суфіксами *-н* та похідними іменниками на *-ість*.

Роль прикметникових основ із суфіксом *-н* порівняно з іншими у процесі утворення системи абстрактних іменників на *-ість* дуже важлива.

Як свідчить дослідження, у староукраїнській мові XIV—XVIII ст. кожний четвертий новоутворений іменник на *-ость* мотивований прикметником з суфіксом *-н*. У сучасній українській літературній мові роль прикметникових основ з суфіксом *-н* у процесі поповнення системи іменників на *-ість* (<*-ость*) новоутвореннями зросла ще більше.

¹⁵ Поодинокі аналогічні деривати трапляються і раніше, наприклад: *делікатність, практичність* (Грінч.).

¹⁶ У цю кількість не зараховуємо іменників на *-ість*, мотивованих складними прикметниками з суфіксом *-н* типу *одночасність* < *одночасний*, а також іменники на *-ость*, які утворені від прикметникових основ іншомовного походження з суфіксами *-абельн- -альн-, -арн-, -ивн-, -ичн-, -озн-, -ональн-, -уальн-*. Тому наші підрахунки співпадають із даними М. М. Фашенко (Див.: Ф а ш е н к о М. М. Спостереження над словотворенням іменників жіночого роду із суфіксом *-ість*. — «Українське мовознавство». Вип. 1. К., 1973, с. 35—36).

¹⁷ Ф а ш е н к о М. М. Зазнач. праця, с. 35—36.

Для повного з'ясування картини історичного процесу розвитку системи абстрактних іменників на **-ість**, необхідно дослідити роль кожної з моделей, за якими утворюються чи утворювались іменники на **-ість**.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бер. — Лексикон словенороський Памви Беринди. К., Вид-во АН УРСР, 1961.
- Б.-Н. — Білецький - Носенко П. Словник української мови. К., «Наукова думка», 1966.
- Виш. — Вишенский Иван. Сочинения, подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1955.
- Гр. XIV ст. — Грамоти XIV ст. К., «Наукова думка», 1974.
- Гр. XV ст. — Українські грамоти XV ст. К., «Наукова думка», 1965.
- Грінч. — Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Києвська старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Т. 1—4. К., Вид-во АН УРСР, 1958—1959.
- Гуц. — Гуцало Евгений. Двое на святы кохання. — «Вітчизна», 1973, № 6, с. 19—88.
- Заг. — Загребельний Павло. Розгін. — «Вітчизна», 1975, № 8, с. 19—95; № 9, с. 46—117.
- Зиз. — Лексис Лаврентія Зизанія. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская. К., «Наукова думка», 1964, с. 23—89.
- Зін. — Зіновіїв Кліментій. Вірші. Приповіді посполиті. К., «Наукова думка», 1971.
- Ол. — Олійник Микола. Прелюд. Оповідання. — «Вітчизна», 1975, № 3, с. 89—108.
- Пер. р. — Описание Пересопнищкой рукописи XVI в. съ приложенієм текста. Составил П. Житецкий. К., 1876.
- Син. — Синоніма словеноросская. К., «Наукова думка», 1964, с. 98—172.
- С. Кор. — Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., «Наукова думка», 1973, с. 421—540.
- Слав. — Лексикон Латинський Є. Славинецького. Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського К., «Наукова думка», 1973, с. 61—420.
- СМШ — Словник мови Шевченка. Т. 1—2. К., «Наукова думка», 1964.
- Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. Т. 1—3. Спб., 1893—1903.
- СУМ — Словник української мови. Т. 1—5. К., «Наукова думка», 1970—1974.
- УРС — Українсько-російський словник. Т. 1—4. К., Вид-во АН УРСР, 1953—1963.

Доц. К. О. ЯСКЕВИЧ
(Дрогобицький педінститут)

ДО ПИТАННЯ ПРО ОЗНАКИ СТИЛІВ І ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СТИЛІСТИКИ

Одним з цікавих малодосліджених проблем загальної стилістики є питання про основні поняття стилістики.

Правильно думають ті дослідники, які виходять з того, що в стилістиці «...виправдані пошуки порівняно вузької групи найістотніших властивостей (стилів.— К. Я.) найбільш конструктивних, найбільш інформативних, які відіграють провідну роль»¹.

Таку думку висловлював І. Р. Гальперін: «Кожний стиль мовлення* має загальні, типові для даного стилю особливості, що лежать в основі виділення цього стилю в самостійний мовленнєвий стиль, та часткові форми його вияву. Співвідношення загального і окремого в мовленнєвих стилях виявляється по-різному в різні періоди розвитку цих стилів і всередині стильової системи даної літературної мови»².

Визнаючу в стилістиці є думка, що «...основною одиницею стилістичної системи (мови.— К. Я.) виступає функціональний стиль»³. Звичайно, що стиль, як одиниця вищого порядку, подібно до таких мовних одиниць, як слово і речення, має свої ознаки, властивості, що виражаються відповідними поняттями стилістики.

У лінгвостилістичній літературі зрідка зустрічаємо вирази «стилістична категорія», а частіше просто «категорія». Так, термін «категорія» декілька разів зустрічається в праці Д. М. Шмелюва «Слово і образ», але там не говориться — ні що слід розуміти під цим терміном, ні скільки їх і які вони, ні як вони пов'язані з різними стилями. З контексту можна здогадуватись, що Д. М. Шмелюв під категоріями розуміє стилістичні групи, розряди лексики.

¹ Брандес М. П. *Стилистический анализ*. М., «Высшая школа», 1971, с. 49.

* Тут і далі будемо говорити про стилі мови і стилі мовлення разом, не наголошуючи на їх відмінностях, вважаємо, що для в'яснення питання про стилістичні категорії різниця між стилями мови і стилями мовлення не має принципового значення.

² Гальперин И. Р. *Очерки по стилистике английского языка*. М., 1958, с. 343.

³ Винокур Т. Г. *Об изучении функциональных стилей русского языка советской эпохи*. — У зб.: *Развитие функциональных стилей современного русского языка*. М., «Наука», 1968, с. 4.

Д. Е. Розенталь також згадує про стилістичні категорії. Він пише: «Характеризуючи якийсь стиль, слід виходити не лише з його взаємовідносин з іншими стилями, із зіставлення з ними, але також із розвитку окремих стилістичних категорій, які творять систему даного стилю»⁴. Тут теж маються на увазі групи мовленнєвих засобів: лексики, фразеології, граматичних форм і конструкцій.

Як розряд мовних (мовленнєвих) засобів трактується стилістична категорія і Г. П. Іжакевич. Торкаючись специфіки наукового стилю, дослідник пише: «...для наукових стилів усіх мов світу характерні такі риси, як широке звертання до наукової термінології, прагнення до точності й однозначності, логізації висловлення тощо...». І далі: «Отже, навіть у такій найбільш загальній за своїм характером категорії, як термінологічна лексика, закладені можливості для стилістичної визначеності, яка знаходить своє повне виявлення і набуває стилістичного характеру, коли ця термінологія вступає у взаємодію з іншими рівнями мовної системи»⁵ (підкреслення паше.— К. Я.).

У 1971 в серії «Бібліотека філолога» вийшла монографія М. П. Брандес⁶, в якій поняття «стилістична категорія», автор, очевидно, не вживає як термін, і тому «стилістична категорія» — це і сам стиль, і «образ автора», і розряд мовленнєвих засобів, і «стилістичне значення тексту», і доцільність.

На думку автора статті, стилістичні категорії — це розряди узагальнених однотипних стилістичних значень, які властиві для одного або декількох стилів і зумовлюють характер організації, специфіку систем цих стилів.

Думається, що власне стилістичні категорії можна було б вивчити, коли уважно переглянути різні так звані «ознаки стилів».

Як відомо, ще в античну епоху в стилістиці виділяли такі «достоїнства» мовлення, як: чистота, ясність, краса, стислість, величавість, урочистість, живість, простота, правдивість.

Пізніше дослідники розрізняють такі ознаки стилю художнього твору, а саме: 1) пластичний — музичний, 2) об'єктивний — суб'єктивний, 3) ясний — розпливчатий, 4) звичайний — яскравий, 5) пізкий — піднесений, 6) почуттєвий — понятійний, 7) зворушливий — стриманий, 8) логічний — емоційний, 9) жартівливий — зображальний, 10) контрастний — гармонійний⁷.

Радянські лінгвостилісти виділяють також різні ознаки стилів. Наприклад, перераховуються такі ознаки публіцистичного стилю мовлення: «логічна чіткість синтаксичних конструкцій, детально продумане слововживання і застосування різних експресив-

⁴ Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. М., «Высшая школа», 1974, с. 23.

⁵ Іжакевич Г. П. Взаємодія стилістики мови і стилістики мовлення. — У кн.: Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. К., «Наукова думка», с. 41.

⁶ Брандес М. П. Стилистический анализ. М., «Высшая школа».

⁷ Див.: там же, с. 31.

них і зображальних засобів — тропів і синтаксичних фігур мовлення⁸.

Серед ознак наукового стилю мовлення називають максимальну смислову точність, повноту висловлювання, логічність, об'єктивність, абстрактність і термінологічність⁹. Н. М. Разінкіна до цих ознак ще додає логічну послідовність викладу і значне поширення інтелектуальних елементів висловлювання¹⁰.

Іноді в спеціальній літературі знаходимо вказівки на такі «ознаки» стилів, які навряд чи можна вважати ознаками, рисами різних стилів. Так, розглядаючи стилі мовлення, П. Г. Черемісін називає такі їх «ознаки»: зміст, мета мовлення, умови спілкування, характер відношення мовця до слухача або читача. Все це, як бачимо, так звані екстралінгвістичні фактори, і їх не можна віднести до стилістичних категорій. На наш погляд, це навіть не ознаки, а причини і умови формування та реалізації стилів мовлення. Адже сам автор пише: «Вибір засобів мови зумовлений насамперед змістом мовлення, його темою або предметом»¹¹ (підкреслення наше. — К. Я.). Коли «зумовлений», то йдеться про умови, причини.

Крім названих ознак, П. Г. Черемісін вказує ще і на другорядні, на його думку, ознаки: «стилістичне забарвлення контексту» і «відношення стилю до стилістично-співвідносних засобів» мови. Цю останню ознаку він називає «власне лінгвістичною». Саме тому їх і слушно вважати ознаками стилів.

Має свої специфічні риси і художній стиль мовлення. «...Зіставлення художнього опису, — говорить Г. В. Степанов, — з науковим змушує нас насамперед звернути увагу на емоційно-почуттєвий, а не на логічний бік мовлення»¹².

Кожний із стилів мовлення має свої ознаки, специфічні саме для нього одного, і загальні, спільні для двох або декількох стилів. Ці ознаки виступають у взаємозв'язку, взаємодіють. «Виявлення різних об'єктів стилістичної підсистеми мови, їх взаємодії дуже важливе для побудови систематичного курсу стилістики національної мови...»¹³. «Вивчення, — як пише Ю. Степанов, — таких взаємодій і становить власне предмет стилістики»¹⁴.

Р. О. Будагов називає, наприклад, такі ознаки художнього стилю мовлення: точність, характерність (і типовість), сполучення

⁸ Кузнец М. Д. и Скребнев Ю. М. Стилистика английского языка. Л., 1960, с. 122.

⁹ Пор., напр.: Кожина М. Н. К основаниям функциональной стилистики. Пермь, 1968, с. 206.

¹⁰ Див.: Разинкина Н. М. О преломлении эмоциональных явлений в стиле научной прозы. — У зб.: Особенности языка научной литературы. М., «Наука», с. 39.

¹¹ Черемисин П. Г. Пособие по стилистике русского языка. М., «Просвещение», 1971, с. 93 і далі.

¹² Степанов Г. В. О художественном и научном стилях речи. — «Вопросы языкознания», 1954, № 4, с. 89.

¹³ Сучасна українська літературна мова. Стилiстика. За ред. І. К. Білодіда. К., «Наукова думка», 1973, с. 31.

¹⁴ Степанов Ю. Французская стилистика. М., 1965, с. 38.

прямого і непрямого (через художні деталі) опису, відбір і групування мовно-художніх засобів ¹⁵.

В одному з нових посібників з стилістики ¹⁶ перераховуються такі ознаки стилів:

а) **наукового** — суворість, точність і послідовність у змісті, складність і стрункність синтаксичних конструкцій, значна кількість абстрактних та інішомовних слів;

б) **професійно-технічного** — практична спрямованість, інструктивний нахил, детальний опис явищ, процесів, механізмів, помірне використання абстрактної лексики, складних синтаксичних структур, часте вживання форм наказового способу та інфінітива;

в) **офіційно-ділового** — послідовність і точність, лаконічність і чіткість викладу, об'єктивність і безсторонність суджень і оцінок, використання мовних штампів, кліше, значна кількість слів з абстрактним значенням, канцеляризмів, складність синтаксису;

г) **публіцистичного** — насиченість суспільно-політичною лексикою і фразеологією, словами і зворотами культурно-освітнього вжитку, наявність емоційно-експресивних засобів;

д) **художньо-белетристичного** — багатство художньо-зображальних засобів і емоційно-експресивних, поєднання елементів різних стилів, вияв естетичної функції мови.

Протиставляючи одну одній, Е. Різель відзначає такі «полярні» риси (ознаки) художнього і наукового стилів мовлення: образність — відсутність образності, суб'єктивна оцінка — об'єктивна нейтральність, динамічність — статичність, яскраво виражена індивідуальність — відсутність індивідуальності ¹⁷.

Важливі «ознаки» стилю художнього мовлення виділяє І. Р. Гальперін. До «провідних ознак» цього стилю він відносить: образність; емоційне забарвлення висловлювань; особливі форми зв'язку між частинами висловлювань (це якась частка того, що інші лінгвистичісти називають «організацією» або «організованістю мовлення», історично зумовлений синтез усного і писемного типів мовлення ¹⁸.

Перші дві «ознаки», безсумнівно, можна віднести до стилістичних категорій. Очевидно, в цьому плані можна було б сперечатися про те, що собою являють «**точність** художнього стилю мовлення» або «**єдність** комунікативної і емоційно-імперативної функцій» у публіцистичному стилі.

Нарешті, Н. С. Бухтіярова слідом за В. Н. Ярицевою та І. Р. Гальперіном, виразно говорить про наявність «типових для

¹⁵ Див.: Б у д а г о в Р. А. Литературные языки и языковые стили. М., «Высшая школа», 1967, с. 163.

¹⁶ Практическая стилистика русского языка. К., «Вища школа», 1975, с. 9 і далі.

¹⁷ Див.: Р и з е л ь Э. Г. Полярные стилевые черты и их языковое воплощение. — «Иностранные языки в школе», 1961, № 3, с. 97—103.

¹⁸ Див.: Г а л ь п е р и н И. Р. Очерки по стилистике английского языка, с. 349—366.

функціонального стилю категорій — історичності, системності»¹⁹.

Чимало мовознавців аналізують ієрархію²⁰ стилетворчих факторів, виділяючи з них головні, так би мовити, першого рангу фактори, і другорядні, менш важливі, з вужчою сферою дії.

Безперечно, серед стилістичних категорій також можна виявити певну градацію, ієрархію їх. Градація ця ґрунтувалась би на «обслуговуванні» ними (цими категоріями) відповідно декількох стилів або одного. Категорії, що властиві всім або декільком стилям, будемо називати загальними стилістичними категоріями чи полістильовими, характерні ж для одного стилю назовемо — частковими стилістичними чи моностильовими.

Так, **точність** — у зазначеному плані можна вважати загальностильовою категорією, а таку категорію художнього стилю мовлення, як **двоплановість** мовленнєвих засобів (лексика, фразеологія, словосполучення) — частковою або моностильовою.

Є, здається, підстави говорити про такі загальностильові категорії, як **системність, історичність, точність**.

Разом з тим мовознавці мають рацію, виділяючи вужчі стилістичні категорії: **образність, двоплановість** або точніше — багатоплановість лексико-фразеологічних засобів, суб'єктивна **оціночність** (художнього мовлення), **логічність** (наукового мовлення).

Говорячи про «ознаки» і стилістичні категорії і значення, слід пам'ятати істотне зауваження Р. А. Будагова: «Поняття мовного стилю — це послідовно функціональне поняття. Тому розрізнені ознаки окремих стилів (образність, емоційність, лапідарність, «сухість» ін.) самі по собі ще нічого не вирішують. Кожний мовний стиль — це єдність багатьох ознак, які мають визначені цілі саме в системі даного стилю. Лапідарність або образність наукового стилю одержує зовсім інше призначення, ніж лапідарність чи образність художнього стилю і т. д.»²¹.

Це останнє висловлювання прямо стосується розуміння суті такої загальностильової категорії, як **точність**.

Проблема стилістичних категорій нова, вона ще дуже мало досліджена. Сказане вище повинно привернути до себе увагу спеціалістів.

¹⁹ Бухтиярова Н. С. Об изучении стиля научной прозы. — У зб.: Особенности языка научной литературы. М., «Наука», 1965, с. 16.

²⁰ Див.: Кожина М. Н. К основаниям функциональной стилистики, с. 149 і далі.

²¹ Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили, с. 372.

Доц. Ю. В. ЦИМБАЛЮК

(Запорізький інститут)

пекл. Г. В. ЧЕРНЕЦЬКА

(Івано-Франківський інститут)

ЛАТИНСЬКІ ПЕРЕКЛАДНІ КРИЛАТІ ВИСЛОВИ У ТВОРАХ В. І. ЛЕНІНА

В. І. Ленін глибоко розумів могутню силу крилатого слова як засобу влучного і політично загостреного виразу певної думки. Він широко використовував не тільки фразеологію російської мови, а й зарубіжні, зокрема латинські вислови в перекладі та оригіналі¹, «які відображають живий історичний рух і збагачення людської думки, нові явища, викликані в існуванні людства революційної епохи»². Використання В. І. Леніном латинської фразеології — результат продуманого добору та вмілого застосування мовних засобів³ для підтвердження правильності власних думок, висловлювань.

Відомо, що значна частина ленінських творів, особливо теоретичних, має полемічний характер. Ленін вживав латинські звороти з відтінком тонкої іронії, іноді — гострого сарказму. Вони допомагали йому гнівно картати ворогів партії і робітничого класу, а промови робити яскравими, влучними, дохідливими і переконливими. «В. І. Ленін ніколи не прагне приваблювати красою, — писав свого часу А. В. Луначарський, — але оскільки він бореться і хоче в боротьбі зробити супротивника смішним і одіозним, оскільки він викриває супротивника, хоче показати зверхність свою над ним, перевагу своїх ідей, — статті його виблискують дотепністю, колючістю, він ідко картає словами»⁴.

У багатьох творах В. І. Леніна нерідко зустрічаються латинські вирази з античної літератури і міфології: *Аннібалова клятва*⁵, *драконівські кари* (5, 280); *наче Мінерва з голови Юпітера* (6,7); *перейти Рубікон* (10, 321); *дволикий Янус* (17, 295) та ін.

У даній статті ми поставили за мету з'ясувати стилістичну функцію деяких латинських висловів, використаних В. І. Леніном у перекладі в його творах.

¹ Про наявність латинських неперекладних висловів у творах В. І. Леніна див.: Словник латинських слів, скорочень, і висловів, уживаних В. І. Леніном. — «Іноземна філологія». Вип. 24. Питання класичної філології, № 9, Вид-во Львівського ун-ту, 1971, с. 11, 16.

² Щербина В. Р. Ленин и вопросы литературы. М., 1961, с. 164.

³ Див.: Петрова С. А. Некоторые особенности языка и стиля В. И. Ленина (использование В. И. Лениным латинских слов, пословиц, изречений). — «Труды Иркутского университета. Серия языкознания». Т. 36, 1965, с. 13.

⁴ Луначарский А. В. Ленин как редактор. — У кн.: Ленин — журналист и редактор. М., 1960, с. 334.

⁵ Ленин В. І. Повне зібрання творів. Т. 4, с. 376. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи в тексті у дужках том і сторінку.

З усіх латинських перекладних афоризмів В. І. Ленін найчастіше використовує вислів поета Горація *золота середина*. У переважній більшості він вживається в іронічному смислі і означає «найбільш вигідний для себе спосіб дії при уникненні крайності»:

*Отже, слова про «зростання злиднів, зніту, поневолення, при-
ниження, експлуатації» неодмінно повинні, на нашу думку, увійти
до програми... тому, що цією точною характеристикою згубного
діяння капіталізму і необхідності, неминучості обурення робітни-
ків ми відмежовуємо себе від тих половинчатих людей, які, «співчу-
ваючи» пролетаріатові і вимагаючи «реформ» на його користь, на-
магаються зайняти «з о л о т у с е р е д и н у» * між пролетаріа-
том і буржуазією, між самодержавним урядом і революціонерами
(4, 210, 211. Див. також: 8, 129, 279; 10, 213; 11, 311; 15, 358;
18, 111; 26, 10, 247; 27, 101; 29, 462; 46, 16).*

Поділяй і пануй. Вислів означає принцип політики Римської імперії щодо поневолених народів. В. І. Ленін досить влучно вживає його для викриття політики ворогів робітничого класу:

*В політиці немає місця упокоренню, і тільки безмежна просто-
та (і свята і лукава простота) може приймати за упокорення спо-
конвічний поліцейський прийом: divide et impera, п о д і л я й і
п а н у й, поступись неважливим, щоб зберегти істотне, дай лівою
рукою і відбери правою (5, 59. Див. також: 28, 468).*

У праці «Внутрішній огляд» В. І. Ленін використав вигук Цезаря *прийшов, побачив, переміг* і з його допомогою охарактеризував «перемогу» Херсонського губернатора князя Оболенського над голодуючими:

*І князь Оболенський не забарився застосувати владу, з'явившись
особисто на театр війни — війни проти голодуючих і проти тих,
хто, не належачи ні до якого відомства, хотів подати справжню
допомогу голодуючим, — і заборонивши влаштування їдалень кіль-
ком приватним особам, що вже приїхали на голод... Як Юлій Цезар,
князь Оболенський п р и й ш о в, п о б а ч и в, п е р е м і г — і
телеграми негайно оповістили всю читаючу Росію про цю перемогу
(5, 286).*

Критикуючи «всепідданішу» доповідь міністра фінансів з при-
воду розподілу державних прибутків і видатків на 1902 р., Ленін
вдало перефразовує слова Цицерона *папір не червоніє*, тобто все
витримає. Цим фразеологізмом саркастично підкреслюється нама-
гання царських властей прикрити незадовільний стан справ штучно
підтасованими викладками на папері:

*Не дивно, що у нас так мало цікавляться питаннями державного
господарства, незважаючи на всю їх важливість: інтерес притупле-
ний обов'язковим казенним славослов'ям, кожен знає, що п а п і р
у с е т е р п и т ь, що публіку «все одно» «не велено пуцять» за
куліси офіційного фінансового фокусництва (6, 242).*

* Тут і далі використані В. І. Леніним латинські афоризми виділені автором.

Вислів Тіта Лівія *краще пізно, ніж ніколи* знаходимо дуже часто у творах В. І. Леніна. У наведеній нижче цитаті вождь пролетаріату вживає його з відтінком іронії, оскільки і раніше нічого суттєвого у «Рев. России» не друкувалось:

Краще пізно, ніж ніколи. Наперед вітаємо всі статті «Рев. России» програмні питання» і обіцяємо уважно стежити за тим, чи можна справді вчитати з них яку-небудь програму (7, 41. Див. також: 9, 338; 13, 256; 17, 236; 22, 264; 25, 399; 44, 237; 46, 278; 47, 74).

У статті пролетарського вождя «des beaux esprit, se rencontrent» (що означає приблизно: «свій своєму мимоволі брат») вжито в іронічному плані фразу Горация *лови момент*⁶, що має значення «лови вдалий випадок, намагайся скористатися чим-небудь, що щезає, минає»:

Авантюризм не думає про послідовність, намагаючись тільки схопити момент, скористатися боротьбою ідей для виправдання та збереження безідейності (7, 204; Див. також: 11, 349).

Вигук римського імператора Юліана Відступника «*Ти переміг, Галілеянин!*»⁷ використовує В. І. Ленін у книзі «Крок вперед, два кроки назад». Вжито названий фразеологізм іронічно. Він означає «визнання смирення перед істиною, усвідомлення переможеним себе»:

Надії, які покладав на тов. Мартова т. Акімов, переважили скороминущі добрі наміри самого Мартова.

«Ти переміг, товаришу Акімов!» (8, 302).

У замітці «План Петербурзької битви» В. І. Ленін вдало вживає переклад латинського вислову *omne initium difficile est*. (*всякий початок важкий*).

Всякий початок важкий — говорить прислів'я. Робітникам було дуже важко перейти до збройної боротьби. Уряд тепер примусив їх перейти до неї. Перший, найважчий крок зроблено (9, 202).

У статті «Капіталізм і парламент» В. І. Ленін використовує переклад вислову *manus manum lavat* (*рука руку мие*), який означає «стосунки людей у якій-набудь справі, коли вони приховують недоволені вчинки один одного»:

Але, звичайно, без всебічної допомоги російських капіталістів вони (іноземні капіталісти. — Ю. Ц., Г. Ч.) зовсім не могли б діяти в Росії. Рука руку мие. Американські, англійські, німецькі капіталісти збирають прибутки за допомогою російських капіталістів, яким перепадає дуже добра частка (21, 350). Див. також: 10, 280; 23, 170; 26, 229).

Фразеологізм *поєднати приємне з корисним* зустрічаємо у праці Володимира Ілліча «Революціонери» в білих рукавичках». Ужитий

⁶ Дослівно цей латинський вислів означає «лови день».

⁷ Див.: Ашукін Н. С., Ашукіна М. Г. Крылатые слова. М., 1966, с. 674, 675.

він у глузливому значенні для викриття політики російської буржуазії:

Російська ліберальна буржуазія хоче поєднати приємне з корисним: приємно вважатися людиною з «революційними зв'язками», — корисно бути здатним зайняти міністерське крісло при імператорі Миколі Кривавому (10, 283).

Вислів *що посієш, те й пожнеш* вжито у статті «Революційна армія і революційний уряд». Означає він, що царський уряд своєю антинародною політикою прискорив революційну боротьбу мас:

Самодержавство все зробило для підготовки цієї боротьби. Воно роками штовхало народ на збройну боротьбу з військом і тепер воно пожинав те, що сіяло. З самого війська виходять загони революційної армії (10, 321. Див. також: 13, 203; 16, 148; 19, 211; 32, 341; 36, 320).

У працях В. І. Леніна вислів *Гора породила мишу* має соціально-викривальний характер. Він вживається у тих випадках, коли йдеться про великі надії, але малі результати, про тих, хто обіцяє багато, а дає дуже мало:

Збереження феодальних прав, санкціонування їх під виглядом (ілюзорного) викупу — такий результат німецької революції 1848 року. Гора породила мишу (11, 118. Див. також: 22, 97; 32, 201).

Вислів *відкласти до грецьких календ* в ленінських працях має елемент негативної оцінки явища і означає «безконечно зволікати розв'язання якого-небудь важливого питання, взагалі не мати наміру зробити щось». Адже календ в Греції не було:

Ця мирна ідилія дуже схожа на відкладання революції до грецьких календ (11, 145. Див. також: 12, 127; 30, 106; 34, 134, 249).

Слова видатного карфагенського полководця Магарбала *не все дали боги цій людині: вмієш перемагати, Аннібале, але не вмієш користуватися перемогою* Ленін вжив у статті «Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться до влади» для розвінчання підступних дій і намірів ворогів революції:

Розрахунок не дурний. Про революційний народ іноді доводиться сказати, як говорили римляни про Аннібала: ти вмієш перемагати, але не вмієш користатися з перемоги! (11, 148).

У роботі «Останнє слово» іскрівської тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви для повстання» В. І. Ленін зазначає, що ніколи не можна відмовлятися від поставленої мети, для досягнення якої є всі необхідні умови, і наводить вислів Цезаря *жереб кинуто*:

Та коли такий лозунг виставлено, — тоді вже було б просто ганьбою відступатися від нього назад, знову до моральної сили, знову до однієї з умов наростання ґрунту для повстання, знову до одного з «можливих переходів» і т. д. і т. п. Ні, коли вже жереб кинуто, треба облишити всякі виверти, треба прямо й відкрито

роз'яснювати найширшим масам, які тепер практичні умови успішного перевороту (11, 349).

У працях В. І. Леніна досить часто зустрічаємо переклад вислову кожному своє:

К о ж н о м у с в о є. Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться (13, 260). Названню висловом вождь трудящих підкреслює благородні дії пролетаріату і підступні вчинки буржуазії (Див. також: 22, 86; 25, 326; 41, 119; 44, 406).

Фразеологізм з *щитом*, або на *щиті* використано у праці «Серед газет і журналів» в іронічному сенсі для викриття словесної еквілібристики кадетів: «перемогти або загинути».

Що партійні з'їзди вельми похвалили тактику: «а б о з щ и т о м, а б о н а щ и т і», «смерть із славою, або смерть з ганьбою», — це вірно. Але тактика кадетів не на з'їздах, а на ділі — пахне чимсь іншим (13, 286).

Пояснюючи причини виникнення релігії, В. І. Ленін у статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» вдало вживає вислів Публія Папінія Стація *страх створив богів*:

Соціальна пригнобленість трудящих мас, позірна цілковита безпорадність їх перед сліпими силами капіталізму, який спричиняє щодня і щогодини в тисячу разів більше найжахливіших страждань, найдикіших мук рядовим робочим людям... — ось у чому найглибший сучасний корінь релігії. «С т р а х с т в о р и в б о г і в». Страх перед сліпою силою капіталу, яка сліпа, бо не може бути передбачена масами народу, яка на кожному кроці життя пролетаря і дрібного хазяйчика загрожує принести йому і приносить «раптове», «несподіване», «випадкове» розорення, загибель, перетворення в злидаря, в паупера... (17, 392, 393).

У книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» знаходимо переклад афоризму *finis coronat opus* (кінець вінчає діло). В. І. Ленін, глузуючи з опортуністів типу Базарова, пише:

К і н е ц ь в і н ч а є д і л о! Енгельса опрацьовано під Маха, засмажено і подано під махістським соусом. Не подавитись би тільки нашим вельмишановним кухарям (18, 103, 104).

Фразеологізм вірний друг пізнається в біді вжито у праці В. І. Леніна «Замітки публіциста». Широкий контекст, знання читачем соціальної оцінки представників буржуазії і поміщиків надає цьому вислову презирливого забарвлення:

Д р у з і в п і з н а ю т ь у б і д і, і робітничий клас, що переживає тяжкі часи натиску і старих і нових контрреволюційних сил, неминуче спостерігатиме відпадання багатьох з його інтелігентських «друзів на годину», друзів на час свята, друзів тільки на час революції, — друзів, які були революціонерами під час революції, але піддаються епосі занепаду і готові проголосити «боротьбу за легальність» при перших удачах контрреволюції (19, 277. Див. також: 41, 9).

Для надання їдкої іронії вислів Ціцерона *помилятися властиво всякій людині...* В. І. Ленін вжив у полеміці проти ліквідатора

Горського, який незважаючи на очевидність своїх хибних поглядів, наполягав, щоб їх визнали за правильні:

Даремно, П. Горський ховається за спину гірших (з можливих) соціалістів, які змінили б кару за «кримінально карані діяння», коли не викинули б їх геть. Є хороше латинське прислів'я, яке говорить: *«п о м и л я т и с я в л а с т и в о в с я к і й л ю д и н і, але наполягати на помилці властиво тільки дурневі»* (24, 230).

Фразеологізм *третього не дано* зустрічаємо у творах В. І. Леніна і зокрема у газетному звіті Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). Цей вислів підкреслює неможливість будь-яких компромісних рішень у питанні будівництва соціалізму:

Є тільки два шляхи: вперед до рішучих економічних і політичних заходів чи назад — до небуття. Т р е т ь о г о н е д а н о (31 347. Див. також: 43, 215).

В. І. Ленін часто використовує афоризм *хто не працює, той нехай не їсть*, який виражає ставлення соціалістичного суспільства до дармоїдів і нероб:

«Х то не працює, той не повинен ї с т и» — ось основне, найперше і найголовніше правило, яке можуть запровадити в життя і запровадять Ради робітничих депутатів, коли вони стануть владою (34, 295. Див. також: 34, 296; 35, 57; 36, 337, 338; 40, 278; 43, 262).

Вислів *«Я даремно змарнував час і працю!»* вжито в замітці «Люди з того світу». Ним підкреслено важливість прогаяного моменту і марно витрачений час і працю:

«Я в т р а т и в м а р н о д е н ь, мої друзі». Так каже один старий латинський вислів. Мимоволі згадуєш його, коли думаєш про втрату дня 5-го січня (35, 220).

Використовуючи вислів славнозвісного оратора і державного діяча Ціцерона *Ганнібал біля воріт*, В. І. Ленін прагнув підкреслити необхідність серйозного ставлення до захисту соціалістичної революції:

Війну треба вести по-справжньому, або її зовсім не вести. Середина тут бути не може. Коли нам німецькі імперіалісти її нав'язують, наш священний обов'язок тверезо оцінити наше становище, зважити сили, перевірити господарський механізм. Все це повинно робитися з швидкістю воєнного часу, бо всяке прогаяння в нашому теперішньому становищі справді «смерті подібне». Г а н н і б а л б і л я в о р і т, — про це ми не повинні забувати ні на хвилину (35, 390).

На VIII з'їзді РКП(б), що відбувся 18—23 березня 1919 р., В. І. Ленін, вживаючи латинський вислів *де добре, там батьківщина*, вказав на космополітизм і запроданство буржуазії, на те, що вона — найнебезпечніший ворог робітничого класу:

Буржуазія, яка найбільше висуває принцип: «Д е д о б р е, т а м б а т ь к і в щ и н а», буржуазія, яка щодо грошей завжди була інтернаціональною, — буржуазія в світовому масштабі зараз це сильніша від нас (38, 185).

Афоризм *повторення — мати навчання* використано у доповіді

Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня 1920 року. Вождь пролетаріату підкреслює ним необхідність враховувати досвід минулої роботи партійних і радянських органів, в аналогічних ситуаціях вчитися на їх помилках:

...Багато з питань, над якими нам доводиться працювати зараз, поставлено було цілком виразно, твердо і досить рішуче ще в квітні 1918 року. Згадуючи це, ми говоримо: *п о в т о р е н н я є м а т и в ч е н н я* (42, 131. Див. також: 42, 365).

Початок афоризму *боюсь я данайців, які дари приносять* римського поета Вергілія В. І. Ленін вжив у листі до С. І. Гусєва:

...*Все ж Ви оптиміст занадто, коли сподіваєтесь легко справитися з пітерськими меншовиками. Ох, боюсь я данайців і Вам раджу боятись!* (47, 18). Вислів характеризує недовіру у ставленні до начебто доброзичливих вчинків меншовиків, він застерігає від зайвої довірливості до підступних махінацій ворогів революції.

Латинські перекладні крилаті вислови у своїх творах В. І. Ленін вживає для кращого засвоєння тієї чи іншої думки. В одних випадках він подає дослівний переклад висловів (*прийшов, побачив, переміг*), в інших перефразовує їх (*папір усе терпить*); іноді наводиться лише початок латинського виразу (*боюсь я данайців*) або змінює одне слово латинського крилатого вислову іншим (*лови момент*). Усі латинські перекладні фразеологізми, використовувані ним, були засобами гострої політичної полеміки, справжньою зброєю в боротьбі проти ворогів партії та революції. Значна частина аналізованих афоризмів в контекстах ленінських творів має сатиричне забарвлення. Вдале використання латинських висловів свідчить про журналістську і публіцистичну майстерність Володимира Ілліча Леніна.

Доц. В. В. ЛОБОДА
(Київський педінститут)

СУФІКС **-ІВК(А)** ТА ЙОГО РОСІЙСЬКІ ДІАМОРФИ **-ЕВК(А)**, **-ОВК(А)** В УКРАЇНСЬКІЙ ТОПОНІМІЇ

Український топоформант **-івк(а)** молодий, співвідноситься з російським **-евк(а)** або **-овк(а)**. Форми на **-евка** та **-овка** передували і формам на **-івка**; староукраїнські фіналі **-евка**, **-овка**, історично тотожні російським, закономірно заступилися секундарною **-івка**, а це зумовило нейтралізацію колишнього протиставлення двох фіналей.

Із словотворчого погляду топоформанти **-евк(а)**, **-овк(а)** та пізніший український **-івк(а)** є похідними, за будовою складними, що включили присвійноприкметниковий суфікс **-ев-** чи **-ов-** і пізніший нарісток-суфікс **-к(а)**. Процес утворення моделей **-ев-** + **-к(а)**, **-ов-** + **-к(а)** в топонімії регіонів пізнього заселення, яким цей процес властивий найбільшою мірою¹, простежується поетапно за офіційними довідниками XVIII—XIX ст. Так, наприкінці XVIII ст. серед 1000 назв поселень на території Північного Причорномор'я топонімів на **-евка** та **-овка** було 17—18%, на межі XIX—XX ст. серед офіційних найменувань населених пунктів цього регіону їх було 26—30% (ще 9—10% таких утворень фіксується серед паралельних назв), а в довідниках АТП—УРСР середини XX ст. ойконіми з назвами суфіксами становлять, наприклад, 41,8% на Миколаївщині, 38,7% на Кіровоградщині, 34,3% на Одещині і приблизно 32,5% на Дніпропетровщині та Херсонщині.

Дослідження механізму утворення названої моделі, зокрема визначення мотивуючого слова, дозволяє з'ясувати причину вживання формантів **-евк(а)** та **-овк(а)** на місці сподіваного **-івк(а)**, а отже, вплив російськомовних моделей на українські.

Мотивуючим словом для творення місцевих назв на **-евка**, **-овка** виступали головним чином утворення від присвійних прикметників — імен чи прізвищ², досить широко вживані в давньоруській мові: *Кієвъ*, *Львовъ*, *Ростовъ*, *Иваново*, *Соснова* і под. Такі назви виконували атрибутивну функцію, вживалися у повних чи скорочених індивідуальних дескрипціях типу «географічний термін і

¹ Див.: Никонов В. А. География русских суффиксов. — «Ономастика», госизд. V, zesz. 2. Wrocław — Kraków, 1959, с. 328—329; його ж. Введение в топонимику. М., 1965, с. 78—80 і мал. 4.

² Див.: Токар В. П. Історія суфікса **-к(а)** в українській мові. Дніпропетровськ, 1959, с. 22.

означальний член». Зрозуміло, давньоруські форми чоловічого роду зазнали на українській мовній основі закономірних морфологічних змін: **-евъ, -овъ > -ів**. Така зміна є сподіваною і в утвореннях із суфіксом **-к(а)**, але в староукраїнських пам'ятках XV (дуже рідко) — XVI ст. і пізніших періодів у групі топонімів цього словотворчого розряду продовжують вживатися форманти **-евк(а), -овк(а)**, пор.: *Борьцовка* (річка поблизу Києва), також: *Брашов, Киев, Козлов, Коростышов, Львов (Ильов), Поков, Сераков, Смородов, Хролов* та ін.³ і *Калиновка, Комаровка*, також: *Горболев, Дрыглов, Киев, Коростышев, Чернехов, Тетерев, Чуднов, Щениев*, але: *Черниховский*⁴. У XVII ст. давньоруські топонімізовані антропоніми на **-ов, -ев**, виконуючи у словосполученні роль означального члена, вже виступають на Україні у формах на **-ів**. Інша справа, що утворення такого типу не були продуктивними, оскільки географічних термінів—іменників чоловічого роду, з якими узгоджувався означальний член (*город, хутор, яр*), ще було мало — частіше вживалися утворення жіночого і середнього роду на **-ова/-ева, -ово/-ево, -овое/-евое**, що, здається, не могло не підтримувати збереження **-ов/-ев** і в утвореннях чоловічого роду.

Попередній висновок про відсутність повсюдного переходу **е, о > і** в складі присвійноприкметникового суфікса базується, отже, на хронологічній неодноразовості фонетичної зміни **-овъ, -евъ > -ів**, з одного боку, і появи топонімів на **-івк(а)** — з другого. Іншими словами, коли проходив перехід подовжених **о, е** в секундарний **і**, утворень із суфіксом **-к(а)** від присвійних і відносних прикметників ще не було. Поодинокими були й географічні назви на **-овъ, -евъ**, у яких могла б у повному обсязі відбутися названа зміна, зате частіше вживалися утворення, де після в суфісального вживався голосний, а тому умов для переходу етимологічних **о, е > і** не було. Водночас були недостатніми й підстави для створення українськомовної моделі, яка при підтримці літературної мови стала пізніше нормативною для офіційно-ділового стилю і взагалі для писемної мови.

У XVIII—XIX ст. мотивуючими словами для творення українських топонімів виступали відносно- і присвійноприкметникові слова на **-ева/-ова, -ево/-ово, -евое/-овое**, при цьому вищою частотністю характеризувалися утворення на **-ова**. Причина цього полягає в тому, що такі утворення об'єднували два омонімічні розряди слів: по-перше, це були означальні узгоджені в називному відмінку і жіночому роді члени топонімізованих словосполучень з географічним терміном: *Андреева, Владимирова, Петрова* і т. ін. (*деревня*); по-друге, на **-ева, -ова** закінчувалися не узгоджені з географічним терміном означальні члени, що за утворенням є субстантивованими антропонімами присвійноприкметникового типу в родовому відмін-

³ Українські грамоти XV ст. К., 1965, с. 149—155.

⁴ Див.: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. К., 1965, с. 165—169.

ку чоловічого роду ⁵, так звані генетивні моделі. Особливістю генетивних форм мотивуючих слів є їх універсальність — вони вживалися при будь-яких географічних термінах: *хутір, помістя, садиба, село*, рос. *деревня, скотский двор, экономя* і под. (Іванова, Петрова, Сидорова, Христофорова і т. ін.).

Використання в ролі твірних основ названих мотивуючих слів із закономірними (неподовженими) *е* та *о* є головною передумовою збереження цих голосних і в складних топоформантах *-евк(а)* та *-овк(а)*, що разом з *-ев(а)*, *-ов(а)* були найпоширенішими у системі офіційних назв на території України. Широко представлені вони і в системі сучасних народних назв поселень. Утворення ж на *-івка* є вторинними, нормативними, що незалежно від походження форми мотивуючого слова в топонімічній системі усвідомилися як утворення з прикметниковим суфіксом *-ов*, який заступається українським *-ів*, і були пристосовані до обмеженої кількісно групи топонімів, мотивуючим словом для утворення яких були субстантивовані присвійноприкметникові моделі чоловічого роду. Зрозуміло, під впливом інформативного та офіційно-ділового стилів утворення на *-евка*, *-овка* повільно виходять з ужитку і в системі народних назв. Але процес заміни усномовних форм літературними гальмується, по-перше, впливом аналогії варіантних народних назв, що є за походженням генетивними моделями (*Поляковка*, бо *Полякова*; *Шостаковка*, бо *Шостакова*, *Шостака*, пор. з даними за 1916 р.: *Антонова* (*Антоновка*), *Арсулова* (*Арсуловка*), *Бошнякова* (*Бошняковка*), *Волошинова* (*Волошиновка*), *Кугушева* (*Кугушевка*), *Сухомлинова* (*Сухомлиновка*), *Душенькевичевка* (*Душенькевичева*), *Кобзаревка* (*Кобзарева*), *Лупаловка* (*Лупаловой*), *Сытаевка* (*Сытаевых*) і под.)⁶, а по-друге, аналогією до російськомовних назв із постійними формантами *-евк(а)*, *-овк(а)*, з якими контактують власне українські та українізовані назви (*Улянівка* — *Уляновка*, бо *Ульяновка*; *Чернишівка*, бо *Куйбишевка* та ін.).

Російські назви на *-евка/-овка* в українських офіційних довідниках, як правило, пристосовуються шляхом заміни фіналі топоніма, крім назв із позитивними коннотаціями. Це здебільшого увічнювальні назви населених пунктів, що утворені від російських прізвищ на *-ев/-ов*: *Куйбишевка*, *Тімірязєвка*, *Тургенєвка*, *Чапаєвка*, *Кіровка*, *Суворовка*, *Ульяновка* та ін. У таких випадках морфологічна зміна у твірній основі переводить назву в розряд стилістично нейтральних: *Кутузівка*, але *Кутузівка*; *Суворівка*, але *Суворівка*; *Улянівка*, але *Улянівка* і под. Зрозуміло, у таких випадках морфемна будова назви адекватна з будовою назв на *-івка*, але топонімоторним виступає тільки суфікс *-к(а)*.

Суфікс *-к(а)* багатозначеннєвий. Ще в давньоруській мові, на-

⁵ Синонімами названих генетивних моделей у жіночому роді виступають утворення на *-евої/-ової*, у множині — на *-евых/овых*.

⁶ Див.: Список населенных мест Херсонской губернии. (По данным Всероссийской сел.-хоз. переписи 1916 г.). Александрия, 1917.

рошуючись переважно до іменників жіночого роду, виконував здебільшого функцію утворення демінутивів ⁷.

У молодих топонімічних суфіксальних моделях на **-к(а)** також досить чітко вбачається первинне демінутивне значення.^{*} Дослідники топонімії вважають, що місцеві назви на **-ка**, включаючи й утворення на **-евка**, **-овка** та **-івка**, за своїм походженням є формами із зменшувальним значенням, які встановлювалися для менших об'єктів, що виникали поряд з уже існуючими ⁸. Очевидно, така функція суфікса-наростка **-к(а)** в процесі пізнішого масового творення назв переросла в суто топонімічну, що в свою чергу диференціюється на гідронімічну ⁹, ойконімічну, оронімічну і под., які здебільшого збігаються своїми значеннями. В усякому разі існує специфічна функція суфікса **-к(а)** у назвах населених пунктів: ойконіми на **-евка**, **-овка**, **-івка**, без сумніву, протиставляються утворенням на **-ев**, **-ов** насамперед своєю темпоральною характеристикою. У давніших не тільки за способом топонімотворення, але й за значенням назвах на **-ев**, **-ов** очевидним є зв'язок назви поселення з певною особою: власником, першопоселенцем, визначним державним діячем, письменником. Поява ускладненого суфіксом **-к(а)** топоформанта стала можливим тільки тоді, коли назва втратила зв'язок з конкретною особою. Суфікс **-к(а)** в таких назвах виконує субстантивуючу функцію, переводячи місцеву назву з присвійноприкметникової чи генетивної форми у форму іменника із значенням місця ¹⁰. Цей позамовний фактор зумовлює утворення самостійного топонімічного суфікса **-евк(а)** або **-овк(а)**, пізніше укр. **-івк(а)**. В результаті такого абстрагування за допомогою нового топоформанта почали утворюватися місцеві назви безпосередньо від антропонімів (присвійноприкметникова або генетивна стадія як переходова в таких випадках пропускається ¹¹), а також від будь-яких значенневих твірних основ, навіть таких, що не могли мати присвійноприкметникову форму: *спасибі* — *Спасибівка*, *не рубай* — *Нерубайка*, *веселий* — *Веселівка* і под., або таких, присвійноприкметникова форма від яких утворилась за допомогою іншого суфікса: *лелека* (лелечине) — *Лелеківка*; *віра* чи *Vіra* — *Vірівка* тощо.

Що ж стосується демінутивного значення **-к(а)**, то воно зберігається у вторинних топонімах, зокрема таких, що утворені від назв

⁷ Див.: Токар В. П. Історія суфікса **-к(а)** в українській мові, с. 5—9.

⁸ Див.: Соболевский А. И. Русско-скифские этюды, XVII. Названия русских рек и озер. — ИОРЯС, т. 27, 1922, с. 259, прим. 1; Селищев А. М. Из старой и новой топонимики. — «Труды МИИФЛИ», т. 5, 1939, с. 140—152; Цілуйко К. К. Топонімія Покровського району Дніпропетровської області. — «Мовознавство», т. 14, 1957, с. 86—88 і далі.

⁹ Див.: Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины, с. 95.

¹⁰ Пор.: Лебедева А. И. Словообразование в псковской топонимике. — «Ученые записки Ленинградского государственного университета», № 198. Серия филологических наук. Вып. 24. Л., 1956, с. 27.

¹¹ Див.: Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958, с. 45.

більших населених пунктів, які вже мають суфікс *-ів* або його історичний чи позиційний відповідник: *Ананьїв* — *Ананьівка*, *Київ* — *Київка*, *Чернігів* — *Чернігівка* і под. (у таких словотворчих умовах функцію демінутива здобуває і суфікс *-івк(а)*, пор.: *Чигирин* — *Чигиринка* і *Чигиринівка*).

Отже, велику групу сучасних ойконімів на *-івка* та їх омофонічних діаморфів на території Української РСР, особливо регіонів з «молодою» топонімією, становлять абсолютні новотвори. За винятком невеликої кількості випадків, усі назви цієї групи утворені за допомогою суфіксальної групи *-ев-к(а)* або *-ов-к(а)*. Однак у багатьох випадках наведені форманти є результатом суфіксального перерозподілу, насамперед коли йдеться про імовірні або фактичні похідні із суфіксом *-к(а)* від прізвищ або інших місцевих назв на *-ев/-ов*. Не виключається й третій спосіб утворення ойконімів на *-івка* — ойконімізація гідронімів на *-евка*, *-ивка*, *-овка*¹² з пізнішою уніфікацією їх на українській мовній основі.

Другу групу становлять новооформлені утворення, що мали інші морфологічні моделі, які витіснені за аналогією до словотворчого типу з високою продуктивністю в період суцільного утворення населених пунктів і їх назв.

Поширення ойконімічного суфікса *-евк(а)* чи *-овк(а)* в словотворчій системі існуючих уже назв населених пунктів супроводжується або простою заміною одного суфікса апелитивного, антропонімного чи гідронімного значення ойконімічним суфіксом: *Новосель(ц)ы* > *Новосел(овк)а*, *Плакс(ин)а* > *Плакс(овк)а*, *Кобзар(к)а* > *Кобзар(евк)а*, *Долин(ск)ое* > *Долин(овк)а* і под., або ж ускладненою елізією заміною: *Гемб(ич-ев)а* > *Гемб(овк)а*, *Ял(ов-ск)ое* > *Ял(овк)а*. Цей процес на території України нейтралізував українські й іномовні специфічні словотворчі особливості місцевих назв, що в генетивних чи присвійноприкметникових моделях зберігали інші доойконімічні афікси. Зокрема, майже виійшли з ужитку поширені ще на межі ХІХ—ХХ ст. генетивні моделі з фіналею *-енка*, наприклад: *Адаменка* > *Адамовка*, *Николаенка* > *Николаєвка*, *Игнатченка* (*Гнатченка*) > *Игнатовка* тощо, західно- і південнослов'янські утворення на *-ич*: *Александровичева* > *Александровка*, *Бѣлоусовича* > *Бѣлоусовка*, *Войничеве* > *Войновка* (*Войнова*), *Достановича* > *Достановка* (*Достаново*), *Петровича* > *Петровка*, *Шишкевича* > *Шишковка*, *Юргевичево* > *Юрговка*. Процес також сприяв переведенню в розряд однотипних із присвійноприкметниковими за походженням відантропонімних ойконімів відапелитивних назв: *Безводная* > *Безводновка*, *Доброе* > *Добровка*, *Трудовая* > *Трудовка* та ін., що зумовило уніфікацію словотворчих моделей назв невеликих поселень.

Топоніми на *-евка/-овка* були сприйняті мовною громадськістю. Такі моделі навіть в ХХ ст. в системі народних назв переважають

¹² Про історію гідронімів на *-евка*, *-ивка*, *-овка* див.: Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962, с. 73; Трубачев О. Н. Цит. праця, с. 91—102.

над системою офіційних найменувань, пор.: *Рєвова — Рѣвова, Семєнів — Семѣновка, Шимкове — Шимковка* та ін.¹³, також: *Новоселка — Новосѣловка, Вавилове — Вавіловка, Любине — Любова* і под.

Доля ойконімічних фіналей **-евка/-овка** на території Української РСР не однакова: в системі офіційних назв використовуються здебільшого суфікс з секундарним **ї** в закритому складі — **-івк(а)**, а також давні суфікси **-евк(а)**, **-овк(а)**.

Як відзначалося вище, протиставлення **-евка/-овка**, з одного боку, та **-івка**,— з другого, розрізняє в системі офіційних назв українсько- та російськомовні найменування. Проте віднесення ойконімів на **-евка/-овка** до російськомовних не завжди істинне, хоч такі фінали й служать зовнішнім індикатором визначення мовної належності назви. Висновок про належність топоніма можна зробити тільки на основі етимологічного й словотворчого аналізу назви. З цього погляду до них відносяться назви на **-евка** або **-овка**, які пов'язані здебільшого з російськими прізвищами: *Алексєєвка* (бо: М. О. Алексєєв), *Куйбишєвка* (бо: В. В. Куйбишев), *Кіровка*, *Чапєєвка* та ін. У таких випадках екстралінгвістично (необхідність збереження прізвищних суфіксів) не відбувається перерозподіл морфем, тому виділяються антропонімічний (**-ев-** або **-ов-**) та топонімічний (**-к-**) суфікси. Назви цього типу, що виконують увічнювальну функцію, виявляючи російськомовне походження, сприймаються системами інших літературних мов, стають міжсистемними одиницями.

У системі народних назв населених пунктів визначення мовної належності топоніма здійснюється на основі всебічного аналізу не стільки конкретної назви та специфіки її реалії, скільки темпоральної і спacialної характеристик регіону. Так, на території Полтавської і Черкаської областей народні й офіційні назви на **-івка** збігаються кількісно, і тільки окремі утворення мають усномовні варіанти на **-овка**, що використовуються паралельно з літературними формами. Більше того, спостерігається тенденція до заміни **е, о > і** в російських прізвищних суфіксах (нар.: *Чапайівка* і *Чапайєвка*, *Чехівка* і *Чеховка* і под.). Навпаки, в регіональній північно-попричорноморській топонімії офіційним назвам на **-івка** протиставляються народні з фіналами **-евка/-овка**. Думається, що в такій «молодій» регіональній топонімії, де багато поселень мали змішане українсько- і російськомовне населення, в ХІХ — на початку ХХ ст. заміна голосного в суфіксі повністю не змогла відбутися не тільки в російських, а й в українських назвах. По-перше, цю закономірну для української літературної мови зміну затримав вплив російськомовних літературних моделей на **-евка/-овка**. По-друге, порівняння назв цього структурного типу, утворених від українських твірних основ, показує, що народні форми на **-евка/-овка** дещо переважають у випадках, коли назва проходила стадію

¹³ Карпенко Ю. О. та ін. Топонімія північно-східної Одещини. Одеса, 1975.

присвійноприкметникового або генетивного члена в повній чи спрощеній індивідуальній дескрипції, а пізніше супроводжувалася як паралельною названою моделлю-попередником: оф. *Білоусівка* — нар. *Білоусівка* і *Білоусовка* (*Білоусова*), бо: *Белоусова*; оф. *Веніаміновка* — нар. *Веніаміновка* (*Виняміновка*), бо: *Вениаминова*; оф. *Іванівка* — нар. *Івановка*, бо: *Иванова*, також: *Яновского* > *Яновка* > *Ивановка* > *Іванівка* і под. Коли ж назва твориться безпосередньо від імені чи навіть апелятива, частіше народна назва має тільки форму на *-івка* або ж паралельно на *-івка* (українська) і *-евка* або *-овка* (російська модель).

Отже, сучасні топоніми, зокрема ойконіми, на *-івка* та *-евка/овка* є утвореннями пізніми. Шлях їхнього творення характеризується переходом від прикметникових чи субстантивованих моделей до іменникових. Цьому сприяло використання в топонімічному значенні суфікса *-к(а)*. Широке застосування *-к(а)* в поєднанні з присвійноприкметниковими суфіксами *-ев* та *-ов* зумовило утворення нового ойконімічного форманта *-евк(а)* й *-овк(а)*, що на території Української РСР заступилися суфіксом *-івк(а)*, який під впливом літературної мови поширюється і в системі усномовних варіантів.

Доц. Я. О. ПУРА
(Ровенський педінститут)

ТОПОНІМІЧНИЙ КОНТЕКСТ І ТОПОНІМІЧНА СИСТЕМА

Під контекстом звичайно розуміють закінчений у смисловому відношенні уривок писемної чи усної мови, з якого можна визначити смисл, роль окремих його складових частин: слів, речень, виразів тощо. Йдеться про мовне оточення якихось словесних чи конструкційних одиниць, про спосіб, умову й особливості їх існування¹.

Мовні контексти, мають свої різновиди (побутові, метафоричні та ін.), досить часто супроводжуються умовами, за яких здійснюється певний акт мовлення. І це дає право на існування так званих ситуативних контекстів, без яких у ряді випадків неможлива чітка диференціація семантичної природи контекстуальних одиниць. У мовних контекстах цього типу є і власні назви. Як і будь-яке слово, конструкція, вони вплітаються у словесний потік (живий, графічний), де функціонуючи, розкривають свою номінативну природу, зокрема топонімічний зміст (ТЗ). Прикладом такого контекстуального життя власних географічних назв може бути фоностенограма записана у с. Бармаки на Ровенщині: *А наша земля була ок-*

¹ Див.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 206—207; Кротевич Е. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1957, с. 83; Никольский В. А. Предложение и контекст. — «Русский язык в школе», 1948, № 6.

ремо: на Городиській горі, вважалось і на Західніх, і на Перших полях, і на Других, і на Третіх, Четвертих... Питають, де сів? — «На Клину сів або сів там на Плесці»... Питають, де сієш? — «Туди за Соше під Порохнею (де порохня була колись)... От, скажемо, принеси їсти, де я там буду: на Ровенському, на Панському чи де інакше... «Куди підеш?» — питають. То підеш на Хведорівську вулицю, то підеш на Максимівську вулицю і т. д.».

Усі географічні назви, крім загального, мають ще так званий **топонімічний контекст** (ТК), що є сукупністю топонімів, які вживаються на певній території, зазначені на карті, плані, схемі, і відповідно упорядковані тощо. Цей контекст виникає теж на оточенні номінативних одиниць, але реалізація його здійснюється не в словесному потоці, а у територіальному співіснуванні.

Маючи ознаку місця, ТК характеризується водночас і ознакою величини, міра якої окреслюється дилемою «мікро» і «макро». Але така градація величини ТК умовна, оскільки пізнання топонімів може успішно реалізуватись як на малих, так і на великих ТК. Це означає, що, наприклад, якась топонімічна одиниця (Т) чи група одиниць ($T-1 + T-2 + T-3...$) пізнається або на полі ТК типу ($x-1$), або — ($x-1 + x-2 + x-3...$). Ось приклад. З структурного боку назва *Журавлиха* (о. 1)² достатньо пізнається з «мікро» ТК, в якому фігурує ще однотипна парадигма *Саяниха* (бр. 1), але наймення цього ж ТК — *На Морозову гільку* (к. 1) тут уже не знаходить собі аналогічного (адекватного) структуротипа, і тому для пізнання його потрібний ширший ТК. Проте буває і так, що на певному синхронному зрізі навіть до максимуму розширений ТК не може задовольнити як генетичну, так і структурну інтерпретацію топоніма.

Кожний топонім увиходить лише до якогось одного ТК, тобто до певної синтагматичної єдності (територіально-об'єктивної організації), яка існує і діє у певних відрізках часу. Отже, певна територіально номінативна одиниця «відчувається» лише в тому ТК, де вона виникла.

У кожному ТК його складові частини — усі географічні назви об'єктів — представлені організованою єдністю, чіткою системою, що впливає з самої функціональної природи і законів топонімічної номінації. Звідси впливає уже визнана в науці дія топонімічної системи (ТС), про яку висловимо кілька міркувань, а головне, представимо її на фоні мікротериторіальних пластів.

Під мовною системою взагалі розуміють внутрішню організовану сукупність словесних, конструкційних елементів, зв'язаних між собою стійкими (інваріантними) відношеннями. Ці зв'язки організовані так, що «зміна, вилучення чи введення нового елемента закономірно відбивається на решті елементів, при цьому допускається, що вся сукупність елементів може бути зведена до меншого числа

² Тут і далі наводимо приклади, записані в Ровенській області. Денсифронка склорочень подається в кінці статті.

елементів»³. З цього (попереднього) визначення констатуємо, що організатором ТС є парадигматичні та синтагматичні протиставлення: закономірні співвідношення між складовими елементами цілого, де вилучення якогось з них викликає закономірні зміни на синтагматичній осі. Останнє Ю. О. Карпенко інтерпретує так: «Якщо... з двох парадигматично не зв'язаних лісових ділянок одна назва зникає, то змінюється і інша: вона починає означати весь ліс, територію обох ділянок, а не однієї з них. Протилежний процес звуження обсягу сусідніх назв простежується при появі нової географічної назви»⁴. Ілюструється, як видно, зміна на семантичному рівні, коли одна ТФ (топонімічна форма) дістає інший ТЗ (топонімічний зміст).

Синтагматичні (членувальні) протиставлення у ТС мають завдання диференціювати іменовані об'єкти так, щоб кожен з них мав своє ім'я іншого звучання, тобто різну ТФ. Коли б, скажімо, на певній території, де діє одна ТС, з'явилися омонімічні найменування, вони в обов'язковому порядку повинні бути упорядкованими так, щоб кожен з них стояв в опозиції до іншого, тобто прийняв відмінну ТФ. Ідеал такої закономірності простежується у мікротериторіальних адміністративних одиницях: у межах одного поселення, району, області. Йдеться насамперед про так звані топонімічні мікросистеми (ТМ), які найчастіше реалізуються в межах одного поселення. Підтвердити це можна хоча б аналізом кількох таких ТМ. Обмежимося територіальними осередками з поселеннями, віддаленими між собою на 1—3 км. У них, як показують спостереження, майже нема однакових ТФ (навіть при умові, коли там існують однотипні чи спільнотериторіальні іменовані об'єкти). Візьмемо, наприклад, назви п'яти суміжних сіл: *Бугайку*, *Баранне*, *Немирівку*, *Сестрятин* і *Срібне*. У них одночасно засвідчено 434 топоніми. З них повторюються: 8 — двічі, 1 — тричі: *Бараня* (сн.), *Бродок* (б., сн.), *Дубіна* (майдан), *Куток* (вул. п.) *Попове* (сн.), *Селло* (к.), *Отавіська* (луг, сн.), *Хрестини* (п., л.), *Сітенка* (л., сн., річ.). П'ять повторюваних назв відносяться до різних об'єктів, а всі інші, як правило, — до тих місць, які мають значення «граничних», тобто належать водночас двом і більше територіальним одиницям. Отже, по суті повторюються лише три назви, а це становить близько 14%. Таку ж картину спостерігаємо і при зіставленні назв інших ТМ.

Існування окремих ТМ у межах мікротериторій підтверджують інші факти лінгвістичного й екстралінгвістичного плану. Це переважно такі:

³ Т о п о р о в В. И. Некоторые соображения с построением теоретической ономастики. — Принципы топонимики. М., 1964, с. 15.

⁴ К а р п е н к о Ю. О. Топонімічна система і системність топонімії. — Повідомлення Ономастичної Комісії. Вип. 11. К., 1967, с. 6. Тут, щоправда, є неясність: за викладом термін «парадигматично» пристосовується до реалії, а не до мови, як це, очевидно, потрібно.

А. Часта заміна найменувань широкотериторіального плану на локальні. Показовим є тут офіційні назви річок, що в межах однієї ТМ, як правило, не використовуються, а замінюються іншими, тобто «своїми» (вузькомісцевими). Такими нерідко є переосмислені гідротерміни типу *Ріка, Річка, Річечка*. Коли ж виникає потреба назвати, власне, згадати офіційну назву водної реалії, її переважно (особливо для малих рік) подають у видозмінених формах. Так, навіть загальновідома *Горинь* не позбавлена кількох фонетичних і лексико-граматичних форм. Пор.: *Горень, Горинь, Яринь*.

Б. Деякі одні і ті ж географічні об'єкти, які відомі жителям сусідніх територіальних одиниць, мають по декілька найменувань. Наприклад, один і той же орний масив у Масевичах називають *На мліни*, а у Рокитному — *Жолобіцца*. Урочище в с. Сновидовичі *Ігорів брід* має у сусідньому Біловіжі назву *Тризна* і т. д. Особливо часто спільні для кількох поселень об'єкти мають назви, що походять від назв поселень. Так, один і той же ліс для жителів Копиткова — це *Краївицина*, а для Краєва — *Копітківщина*. Спільне поле у Деражному називають *Дюксинщиною*, а у Дюксні — *Піддеражним*.

Друга сторона ТМ — це парадигматика: вибір і використання певних дериваційних моделей, тобто ТФ, які створюють своєрідну організацію рядів, де кожна топонімічна номінація є ніби власним кільцем. І тут починає діяти так званий закон «топонімічного ряду», що є активним організатором ТС. У межах ТМ він проявляє себе так, як на полі дії ТС певної мови. Це означає, що на діючих етанах певні ТМ мають визначену кількість дериваційних типів, за якими відповідно групуються у парадигматичні єдності або виступають поза ними. Візьмімо приклад однієї ТМ, що організовується з 50 одиниць і належить території з центром Калинівка Сарненського району.

Перше, що впадає в око, це значна кількість парадигматичних протиставлень, основаних:

а) на зміні лексичної форми компонента-диференціатора назви: *Гале болото — Каліжецьке болото, Каліжера гора — Хмарна гора; П'єриший острівок — Середній острівок, Дальший острівок, Високий острівок. Високий острівок* (ур.); *Нова смолярня — Стара смолярня* (л.); *Волова лука — Попова лука* (сн.);

б) на появі та відсутності компонента-диференціатора: *Старий Горинь — Горинь* (річ.); *Круґла нівка — Нивкі* (п.); *Бр'овар* (ур.) — *На бр'овар* (к.); *Брідкі* (б.) — *На брідкі* (к.) — *До броду* (к.);

в) на спільності афікса й відмінності кореня: *Мирончіха — Котляріха* (сн.), *Панські — Селянські* (сн.); *Вовківня — Зульня* (річ.) — *Рудня* (л.) — *Оболоння* (пс. ур.); *Сучина* (л.) — *Дубіна* (л., п.);

г) на спільності кореня і відмінності афікса: *Любинька* (л.) — *Люба́хно* (кш.) та ін. І лише невелика кількість найменувань стоїть поза рядом парадигматичних протиставлень: *Корчма* (к.), *Рибачка* (сн., ур.), *Запуди* (сн.), *Пальо́ха* (сн.), *Бірки* (л.), *Довплесо* (лу-

кн)... Вони, звичайно, могли теж мати колись свій бінарний член.

Звертає на себе увагу у цій ТМ і групування парадигм за типами іменованих об'єктів, особливо для найменування кутків, сіножатей, лісів та острівів.

Усі складові елементи цієї ТМ мають системний зв'язок, у якому активно діють парадигматичні опозиції — організатори топонімічних рядів. Вони диференціюють назви і певною мірою водночас об'єднують їх за дериваційними характеристиками. Останнє зумовлено, очевидно, потребою полегшити запам'ятання, зменшити пошуки номінативних одиниць. Якби, скажімо, у кожній ТМ усі назви були поза топонімічними рядами, тобто виступали як дериваційно неповторні, що в принципі зрідка можливе, то вони, по-перше, не могли б проявляти специфіку своїх класів (ставати у певне відношення до іменованого), а по-друге (і це, певно, головне), не могли б обійтись без максимуму дериваційного матеріалу, пошуки якого довелося би постійно розширювати в міру збільшення номінативних одиниць ТМ. А це уже, видно, пов'язано з практичними труднощами. Подібне проявляється і в межах загальномовної системи, де також інтегруються дериваційні засоби, і у межах певних лексико-семантичних груп.

Визнаючи існування окремих ТМ, ми тим самим привертаємо до них увагу, робимо їх предметом топонімічних досліджень, шукаємо у них відповідь на ряд правомірних питань: яке місце займають одні ТМ по відношенню до інших, як схрещуються у них парадигматичні ряди, як вони зароджуються, змінюються, впливаються в інші ТМ тощо. Так, знаючи про те, що народження топонімів є рядним, стає потреба пошуків таких рядів. Це особливо істотне для мікротопонімів, які часто з'ясовуються лише на матеріалі одного чи кількох сусідніх рядів ТМ. Наприклад, ілюстрована вже назва лісу *Сучина* за всіма об'єктивними даними ставиться у ряд з топонімом *Дубина* й тим самим з'ясовується її дещо затемнена (особливо завдяки наголосу) внутрішня форма. Такий характер пошуку рядності допомагає і при пошуку власне топонімів, зокрема ойконімів, які в принципі були колись усі мікротопонімами. Як приклад, можна взяти назву м. Острога (Остріг). Її легко співставляємо з адекватним апелятивом, виявленим недощавно в околицях сіл Білева, Старого Жукова в значенні «земляне підвищення (природне, штучне), оточене водною чи болотяною смугою», і відповідними (існуючими в цих околицях) найменуваннями урочищ. Подібне можна сказати й про ойконім *Нетрѣба*. Його ряд складають, напевне, такі мікротопоніми, як: *Потѣреб* (п. 2, 3), *Терѣбин* (л. 4), *Пѣтереба*, *Пѣтереби* (л. 5, п. 6, ур. 7) та ін. Це ілюструють і гідроніми: річки *Стубла*, *Стубло*, *Стубелка*, що, безсумнівно, належать до ряду мікрогідроніма *Стубло* (кн. 8), похідного від співзвучного апелятива.

У пошуках рядності треба, звичайно, брати до уваги закономірні змінні варіанти зіставлених найменувань, що викликані дією місцевої фонетики чи граматики. А це сигналізує про вимогу пов'язувати вивчення одиниць ТМ з тими мовними процесами, які функ-

ціонують у межах певної території⁵. Прикладом можуть бути такі мікротопоніми: *Але* (б. 9) — *Гале*, *Гало* (б. 10), *Кемпа* (оз. 11) — *Хемпа* (луки 12), *Оруд* (п. 13) — *Орбд* (п. 14) — *Горбд* (п. 15), *Заловки* (сн. 16) — *Залукá* (сп. 17) — *Лука* (п. 18), *Олевáха* (ур. 19) — *Ольхá* (л. 20) — *Вільха* (рів. 21) та ін.

Усі ТМ, хоч і становлять відносно самостійні одиниці, усе ж таки в певній сукупності організовують інтегральні величини на більших територіях, що розмежовані відповідними суспільно-політичними чи адміністративними поділами. І можна говорити йдеться про упорядкування тих номінативних одиниць, які за мірою суспільного значення уже виходять за межі ТМ і набирають з собою практичних потреб широкого територіального вжитку. Маються на увазі переважно власне топоніми (найменування поселень, великих водних артерій, вагомих осередків праці, видатних історичних місць тощо), просторова організація яких виразно простежується за фактами обов'язкової диференціації топонімічних омонімів одного класу найменувань. Так, наприклад, в УРСР нема однакових назв областей, районів в одній області, населених пунктів в одному районі.

Територіальні номінативні одиниці, що об'єднують певну кількість ТМ, утворюючи єдину ТС мови, мають свої межі, визначення яких нагадує ізголови діалектних явищ для окреслення якогось діалекту (наріччя), говору чи групи говорів. Звідси випливає, що вияв ТС здійснюється через всебічний аналіз інтеграції і диференціації топонімічних явищ, діючих на певній території, де в межах ареалів, регіонів і розкривається синхронна організація (мікро) топонімічних систем.

Кожна ТС діє, як правило, на історично зумовленій території: на місці довготривалого існування якогось окремого суспільно-політичного угруповання. При вияві територіального аспекту цих ТС важливо прослідкувати їх межі схрещень, знайти, як це робиться у діалектологічних дослідженнях, так звані перехідні зони (смуги), які еднають суміжні ТС.

Територія якоїсь ТС завжди вужча від території діючої мови певного народу, і тому всі ТС, що входять до однієї мови (а їх може бути кілька), мають багато спільного, зумовленого взаємодією цих систем. Така спільність, на думку О. В. Суперанської, створює «топонімічну схему», тобто надсистемну загальнономовну єдність.

Отже, топонімічний контекст і топонімічна система створюють діалектичну єдність, зумовлену цілим рядом закономірних мовних та екстралінгвістичних процесів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

б. — болото, бр. — брід, вул. — вулиця, к. — куток, кн. — канава, л. — ліс, о. — острів, п. — поле, пс. — пасовисько, річ. — річка, сн. — сіножать, ур. — урочище.

⁵ Див.: Німчук В. В. Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами. — Питання топоніміки та ономастики. К., 1962, с. 45—54.

С е л и щ а

1 — Любиковичі Ср., 2 — В. Мидськ Кс., 3 — Калинівка Ср., 4 — Золоте Дбр., 5 — Новаки Вл., 6 — Кругле Вл., 7 — Довговоля Вл., 8 — Осова Кс., 9 — Білаші Дбр., 10 — Комарівка Дбн., 11 — Малушка Бр., 12 — Корчин Кс., 13 — Рясники Гш., 14 — Острівці Вл., 15 — Кунин Зд., 16 — Півче Зд., 17 — Носовиця Дбн., 18 — Острівці Вл., 19 — Золоте Дбр., 20 — Яблунька Ср., 21 — Крупове Дбр.

Р а й о н и

Вл. — Володимирецький, Дбн. — Дубнівський, Дбр. — Дубровицький, Гш. — Гоцанський, Зд. — Здолбунівський, Кс. — Костопільський, Ср. — Сарненський.

Доц. О. М. МАШТАБЕЙ, В. О. ШЕВЦОВА
(Ворошиловградський педінститут)

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ АНТРОПОНІМІВ XVII СТОЛІТТЯ

Антропоніми містять різноманітну мовну інформацію: діалектну, семантичну, словотворчу. Антропонімічні лексеми є важливим матеріалом для пізнання і самої структури мови¹.

Антропоніми містять і позамовну інформацію. Такі лексеми свідчать про далеке минуле народу, знайомлять з історичними подіями. Вони вказують на зв'язки нашого народу з іншими народами², допомагають правильно осмислити певні географічні назви.

Матеріалом для дослідження послужили жіночі антропоніми, які зафіксовані в актових книгах Лівобережної України XVII ст. Саме в цей час відбувалися зміни в писемній мові української народності. У літературну мову, насамперед її ділові стилі, широким потоком вливаються елементи народно-розмовного мовлення. Ділова мова перетворюється на складний конгломерат книжно-традиційних і живомовних елементів з діалектним забарвленням. Усі ці явища певною мірою знаходять своє відображення в актових книгах Лівобережної України. Виходячи з цих міркувань, матеріалом дослідження і взято антропоніми актових документів, зокрема опублікованих Полтавських, Пирятинських і не обстежених мовознавцями в лінгвістичному плані Лохвицьких актових книг.

Автор статті ставить за мету виявити словотворчі мікропарадигми, дати словотворчий аналіз антропонімів за словотвірними мікропарадигмами на антропонімному рівні (на рівні утворення

¹ Див.: Франко І. Причинки до української ономастики. — «Науковий збірник». Львів, 1906, с. 185.

² Див.: Сумцов Н. Ф. Малорускія фамильная прозванія. — «Киевская старина». Т. XI. К., 1885, с. 223.

антропоніма, а не лексеми взагалі.). У процесі аналізу виявлено взаємовідношення між словотвірними типами, між мотивуючим словом і мотивованим; встановлено риси, що зумовлюють функціонування словотвірної мікропарадигми; виявлено власне антропонімічні словотвірчі засоби.

За одиницю дослідження береться словотвірний тип, під яким розуміється об'єднання похідних слів, що характеризуються спільністю лексико-семантичних властивостей твірних основ та словотворчого форманта.

Автор звертається до такої одиниці, як мікропарадигма, яку утворюють відношення словотвірних типів. Така одиниця дає можливість виявити специфіку словотвірних типів³.

Серед антропонімів прізвищного типу, зафіксованих в українських пам'ятках другої половини XVII ст., виділяється група (близько 300) жіночих антропонімів.

Як показує аналіз ділових документів, найчастіше жіноча особова назва, крім власного імені, має ще додаткову характеристику. Остання може вказувати: а) на ступінь спорідненості: *Євдокия, матка Анѣтонова* (П., 1, 141), *Маря, Роздайбѣдчина невістка* (П., 3, 148), *Вуцка, дочка Тимошевои Шкуриной* (Пир., 108); б) рід заняття чоловіка: *Любка, попадя Биклійская* (П., 2, 97), *Зѣновия, протопопиха* (Пир., 365); в) рід заняття самої жінки: *шинкарка Гапка* (П., 1, 84); г) національна приналежність або місце проживання: *Оришка, циганка* (Пир., 102), *Анна з Рошавки* (П., 1, 19), *Ганна, обивателка лохвицкая* (Л., 103); д) соціальну приналежність: *Любка, вдовица наймичка* (Пир. 91); е) вік даної особи: *Палажка, баба* (П., 1, 11), *Параска, Дѣвка* (П., 1, 216); є) прикмети описуваної особи: *Ганна, удова* (Л., 74).

Така додаткова характеристика супроводжує і власні назви прізвищного типу: *Параска Степановна, жона Прокопова* (П., 1, 205); *Горпина Денисовна, челядница* (Л., 31); *Горпина Костювна, обивателька лохвицкая* (Л., 47); *Вувдя Павѣловна, шинкарка* (Л., 101); *Александра Жуковна, игумения монастира Дѣвича* (П., 3, 151); *Хвенна Золотаровѣна, господиня шинкарки Гапки* (П., 1, 84), *Яковиха, невеста* (Л., 182).

Поширеною є двочленна система називання осіб жіночої статі: «Ставѣши очевисто Настѣя Матвѣиха з Луки, которая скаргу свою на Яцка Ожога з Луки, дядка свого, прекладала ото...» (Л., 22).

Після одруження до назви особи, що складається з двох компонентів додається третій, який мотивують імена, прізвища чи прізвиська чоловіків: *Постановившиися пѣред насѣ, Параска Веприковна Сидориха с притомностю сына еи Івана Сидоренка, оповѣдали намѣ врьдом городовим Полѣтавским: Пѣнове! Перед выговщиною, яко-б в три роки, купили-смо з небожщиком Сидором, мужем*

³ Див.: Сикорская З. С. Суффиксальное словообразование имен существительных в украинских говорах юго-восточного языкового пограничья. Автореферат канд. дисс. К., 1972, с: 4—5.

моим, а з отцом Ивановым, в Ивана Веприченка, брата моего... (П., 3, 81).

Якщо вмирав чоловік, а жінка виходила заміж вдруге, то біля тричленного антропоніма міг стояти четвертий член. Останній надавався жінці за ім'ям, прізвиськом чи прізвиськом другого чоловіка: «Христя Петрувна Мешчиха Джеджериха, обывателка Пиратинская, скаржилася на свекруху свою, прозвиськом по мужу Холодную, таким способом... муж мой Джеджеря з братом своим Хвеском мѣли кгрунта позасталие отцевские межи собою нероздѣленье, которыми кгрунтами, то есть лѣсом и садом, matka их, а моя свекруха, Холодная до сего часу, як господиня добр своих, як за живота Хвеська и Миська, мужа моего...» (Пир., 2).

Основним способом творення жіночих особових назв прізвищного типу є морфологічний з його суфіксальним різновидом. Семантичний спосіб творення представлений поодинокими випадками.

Прізвища прикметникового походження типу *Закроева* (Л., 193), *Василева Соколовская* (Л., 166) розглядаємо в межах морфологічного способу словотвору⁴.

Жіночі антропоніми типу прізвищ різноманітністю словотворчих формантів не відзначаються. Всі антропонімічні лексеми, утворені морфологічним способом, об'єднуються в чотири мікропарадигми.

Словотвірна мікропарадигма з формантом -их(а). Активним (87 лексем) є словотвірний тип антропонімів, мотивованих чоловічими іменами: *Настя Яковиха* (Пир. 144), *Вовдя Яремиха* (П., 2, 45), *Маря Данилиха* (Л., 175). Такі імена можуть бути офіційними: *Іосиф* → *Солоха Іосифиха* (П., 1, 71); *Охрѣмъ* → *Орхѣмиха* (Л., 55), *Лукьянъ* → *Лукьяниха* (П., 1, 222) та побутовими: *Проць* → *Проциха* (Л., 32), *Яско* → *Ясчиха* (Л., 86).

Менш активним (70 лексем) є словотвірний тип антропонімів, мотивованих прізвищами чи прізвиськами чоловіків: *Искра* → *Искриха* (П., 3, 11), *Лакно* → *Лакниха* (Л., 71), *Петренко* → *Петренчиха* (Л., 183), *Наливайко* → *Наливайчиха* (П., 3, 87), *Стрѣла* → *Стрѣлиха* (П., 1, 6).

Не відзначається активністю словотвірний тип, антропоніми якого мотивуються жіночими особовими іменами. Цей тип репрезентують чотири лексеми типу: *Луця* → *Луциха* (Пир., 23), *Хвена* → *Хвениха* (Л., 143), *Алена* → *Алениха* (П., 1, 169).

Вихідною словотворчою основою є морфологічна основа мотивуючих слів, яка в процесі деривації використовується без змін: *Якимъ* → *Якимиха* (Пир., 73), *Прокопъ* → *Прокопиха* (Л., 57), *Пилипъ* → *Пилипиха* (Л., 87), *Коновалъ* → *Коновалиха* (П., 1, 147), *Ковалъ* → *Ковалиха* (П., 1, 147), *Шовгенъ* → *Шовгениха* (Пир., 78) та з повними модифікаціями. Вони зумовлюються тим, що формант -их(а) не може сполучатися з кінцевим задньоязичним приголосним

⁴ Див.: Ч у ч к а П. П. Специфіка словотворчого аналізу прізвищ. — Питання словотвору східнослов'янських мов. К., 1969, с. 133.

твірної основи та суфіксальним морфом *-ець*: *Юрко* → *Юрк* + *их(а)* → *Юрчиха* (Пир., 100), *Туболецъ* → *Туболец* + *их(а)* → *Туболчиха* (П., 122). Такі структурні перешкоди усуваються морфонологічним чергуванням суфіксів: *Яско* → *Яск* + *ах(а)* → *Ясчиха* (Л., 86), *Юско* → *Юск* + *их(а)* → *Юсчиха* (П., 1, 171), *Митко* → *Митк* + *их(а)* → *Митчиха* (Л., 176), *Евтухъ* → *Евтух* + *их(а)* → *Евтушиха* (Л., 207); *Андрухъ* → *Андрух* + *их(а)* → *Андрушиха* (Л., 20); *Андрушко* → *Андрушк* + *их(а)* → *Андрушчиха* (П., 2, 39); *Онушко* → *Онушк* + *их(а)* → *Онушчиха* (Л., 102); *Гринко* → *Гринк* + *их(а)* → *Гринчиха* (П., 1, 55); *Тимко* → *Тимк* + *их(а)* → *Тимчиха* (П., 3, 34); *Іванюкъ* → *Іванюк* + *их(а)* → *Іванючиха* (Пир., 32); *Криловець* → *Криловец* + *их(а)* → *Криловч* + *их(а)* → *Криловчиха* (П., 3, 119); *Сльпець* → *Сльпец* + *их(а)* → *Сльпчиха* (П., 1, 79); *Кованка* → *Кованк* + *их(а)* → *Кованчиха* (П., 3, 111); *Петренко* → *Петренк* + *их(а)* → *Петренчиха* (Л., 183); *Бъленк* + *их(а)* → *Бъленчиха* (Пир., 124). Відбувається чергування і кореневих морфем (*Ожогъ* → *Ожог* + *их(а)* → *Ожогчиха* (Л., 22), *Чайка* → *Чайк* + *их(а)* → *Чайчиха* (Пир., 57). Чергування могло зумовлюватись і таким фонетичним процесом, як суміжна асиміляція (*Васко* → *Васк* + *их(а)* → *Васчиха* → *Вашиха* → *Ващиха* (Пир., 30); *Миско* → *Миск* + *их(а)* → *Мисчиха* → *Мишиха* → *Мищиха* (П., 1, 96), *Яско* → *Яск* → *их(а)* → *Ясчиха* → *Яшчиха* → *Ящиха* (Л., 11).

При мотивуванні антропонімів неофіційними іменами, основи яких закінчуються деминутивними суфіксами, останні у процесі деривації нейтралізуються: *Стець* → *Стец* + *их(а)* → *Стециха* (П., 1, 223), *Гриць* → *Гриц* + *их(а)* → *Грициха* (Л., 187), *Войтко* → *Войтк* + *их(а)* → *Войтиха* (П., 3, 119).

Якщо твірна основа закінчується подовженим приголосним, у процесі деривації такий приголосний втрачає довготу: *Хвенна* → *Хвенн* + *их(а)* → *Хвениха* (Л., 143).

У мікропарадигмі з формантом *-их(а)* словотвірні типи виступають у співвідношенні активності (словотвірний тип, антропоніми якого мотивуються чоловічими іменами), меншої активності (словотвірний тип, лексеми якого мотивуються чоловічими прізвищами чи прізвиськами), неактивності (словотвірний тип, антропоніми якого мотивуються жіночими особовими іменами).

Такий словотвірний мікропарадигмі властиве варіювання зумовлене: по-перше, утворенням від різних за морфемним складом твірних основ: *Ясчиха* → *Ящиха* (Л., 86), *Андрѣиха* (Л., 120) → *Андруси-ха* (Л., 20) → *Андруциха* (Л., 20) → *Андрушиха* (П., 2, 39); по-друге, синонімічністю словотворчого форманта *-их(а)* та *-к(а)*: *Коновалиха* → *Коновалка* (Л., 55), *Мѣзиниха* → *Мѣзынка* (П., 2, 157); по-третє, номінативною дублетністю⁵: *Прокопиha* → *Левениха* (П., 2, 6).

⁵ Див.: Супе́ранская Л. В. Общая теория имени собственного. М., 1973, с. 301.

На нашу думку, в лексемах: *Ребиюдчиха* (П., 2, 27), *Димчиха* (Л., 157), *Безиштанчиха* (Л., 71) — словотворчим засобом є поліморфемний суфікс **-чих-** та флексія **-а**. Цей словотворчий засіб утворився шляхом аглютинації дериваційних суфіксів **-ч-** + **их(а)** = **чиха**.

Мотивуючими словами словотворчої мікропарадигми з формантом **-их(а)** є імена чоловічі, рідше жіночі, прізвища чи прізвиська осіб чоловічої статі. Твірні основи іменникового, зрідка прикметникового походження. Словотворчий формант **-их(а)** вимагає, щоб словотворча основа не закінчувалась задньоязичним приголосним та суфіксальним морфом **-ець**. Не допускає цей формант і подовженого кінцевого приголосного твірної основи.

Така словотворча мікропарадигма відзначається великою активністю (вона об'єднує 161 антропонім, що становить $\approx 53,6\%$).

Словотворча мікропарадигма з формантом **-овн(а)**. Формант **-овн(а)** < **овьн(а)** є антропонімічним словотворчим формантом, який характерний для східнослов'янських мов⁶. Цей словотворчий засіб може вживатися і в західній підгрупі слов'янських мов, зокрема в польській та чеській⁷.

Формант **-овн(а)** утворений шляхом аглютинації дериваційних суфіксів **-ов** та **-н-** і флексії **-а**. Цей словотворчий засіб служить для утворення матронімічних назв.

Словотвірна мікропарадигма об'єднує два словотворчі типи.

Активним (24 лексеми) є словотворчий тип, антропоніми якого мотивуються прізвиськом батька: *Степикъ* → *Степиковна* (Пир., 100); *Шмикля* → *Шмикловна* (П., 2, 111); *Черевко* → *Черевковна* (Пир. 53); *Жукъ* → *Жуковна* (П., 3, 151); *Носъ* → *Носовна* (П., 3, 108).

Відіменний словотворчий тип об'єднує 24 лексеми і характеризується такою ж активністю, як і попередній. Мотивуюче ім'я може бути офіційним: *Степанъ* → *Степановна* (П., 1, 205); *Мартинъ* → *Мартиновна* (П., 3, 93); *Павло* → *Павловна* (Л., 101); *Олихвъръ* → *Олихвъровна* (Л., 31); *Богданъ* → *Богдановна* (Л., 90) та рідше побутовим: *Тимко* → *Тимковна* (Пир., 113); *Панко* → *Панковна* (Л., 202).

Твірними основами послужили морфологічні основи мотивуючих слів, які лексико-граматичними ознаками співвідносяться з іменниками: *золотаръ* → *Золотаръ* → *Золотар* + **овн(а)** → *Золотаровна* (П., 1, 84), *объдъ* → *Объдъ* → *Объд* → **овн(а)** → *Объдовна* (П., 2, 53), *колѣсникъ* → *Колѣсник* + **овн(а)** → *Колѣсниковна* (П., 3, 111).

У процесі деривації формант **-овн(а)** вільно сполучається з твірною основою, якщо остання не закінчується суфіксальним морфом **-ець** або **-окъ**: *Івончинъ* → *Івончин* + **овн(а)** → *Івончиновна* (П., 2, 81), *Іскра* → *Іскр* + **овн(а)** → *Іскровна* (П., 3, 25), *Гасанъ* → *Гасан* + **овн(а)** → *Гасановна* (П., 3, 46), *Ярема* → *Ярем* +

⁶ Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології. Ч. 1. К., 1964, с. 28.

⁷ Никонов В. А. Имя и общество. М., 1974, с. 214.

+ **овн(а)** → *Яремовна* (П., 2, 42), *Якимъ* → *Яким* + **овн(а)** → *Якимовна* (Пир., 117). Суфіксальні морфи **-ецъ** та **-окъ** зазнають змін: *Кривецъ* → *Кривец* + **овн(а)** → *Кривц* + **овн(а)** → *Кривцовна* (П., 2, 55); *Снѣжокъ* → *Снѣжок* + **овн(а)** → *Снѣжк* + **овн(а)** → *Снѣжковна* (П., 2, 108).

У такій мікропарадигмі словотвірні типи виступають у співвідношенні однакової активності.

Формант **-овн(а)** має словотворчий варіант **-евн(а)**, вживання якого залежить від структурних особливостей кінця твірної основи (*Григорий* → *Григоріевна* (П., 2, 64). Відзначається активністю вживання діалектний варіант форманта **-овн(а)** формант **-увн(а)**. Голосний, який стоїть у препозиції, змінює свою якість під впливом вимови населення даної території: *Павлувна* (Л., 161), *Шмиглювна* (П., 2, 53), *Хомувна* (Л., 179), *Тимкувна* (Пир., 17), *Тимошувна* (Пир., 113).

Зустрічаються в цій словотвірній мікропарадигмі і номінативні дублети: *Скубовна* → *Юсифиха* (П., 1, 56), *Золотаровѣна* → *Васчиха* (П., 1, 84); *Обѣдовна* → *Грициха* (П., 2, 53).

Мотивуючими словами мікропарадигми з формантом **-овн(а)** служать імена, прізвища чи прізвиська батьків, рідше чоловіків. Твірні основи лексико-граматичними формами співвідносяться з іменниками. Формант **-овн(а)** вільно сполучається з кінцевим приголосним твірної основи, якщо остання не закінчується суфіксальним морфом **-окъ** та **-ецъ**.

Активність функціонування словотвірної парадигми з формантом **-овн(а)** становить $\approx 16\%$ (вона об'єднує 48 лексем).

Словотвірна мікропарадигма з формантом **-ов(а)**. Стародавній формант **-ов(а)** набув широкого вживання вже в давньоруській мові⁸. Панівними вони є і в наших пам'ятках. Тут же зустрічаються і членні форми типу *Мосяндзевая* (Л., 10), *Трофимова* (П., 3, 25), *Човнова* (П., 3, 1), *Мануилова* (Л., 71).

Словотвірна мікропарадигма з формантом **-ов(а)** об'єднує два словотвірні типи, кожний з яких нараховує по 12 лексем та характеризується однаковою активністю функціонування.

Антропоніми-новотвори мотивуються ім'ям чоловіка чи батька: *Юсипъ* → *Одарка Юсипова* (П., 2, 14); *Яцко* → *Оришка Яцкова* (Л., 209); *Михайло* → *Параска Михайлова* (П., 1, 198). Словотвірний засіб **-ов(а)** вільно сполучається з кінцевим приголосним твірної основи: *Иванъ* → *Иван* + **ов(а)** → *Іванова* (П., 3, 53); *Жаданъ* → *Жадан* + **ов(а)** → *Жаданова* (Л., 15), *Юрко* → *Юрк* + **ов(а)** → *Юркова* (П., 1, 168).

У другому словотвірному типі антропоніми мотивуються прізвиськом чи прізвищем чоловіка або батька: *Свѣчкарь* → *Свѣчкарова* (П., 3, 121); *Сакуненко* → *Сакуненкова* (Пир., 73); *Гречаничико* → *Гречаниченкова* (Пир., 154). Твірною основою послужила

⁸ Див.: Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична граматики української мови. К., 1962, с. 276.

морфологічна основа мотивуючого слова, яка в процесі деривації не зазнала змін (*Лихолатенко* → *Лихолатенк* + **ов(а)** *Лихолатенкова* (Пир., 59); *Небораченко* → *Небораченк* + **ов(а)** → *Небораченкова* (Пир. 384); *Канунникъ* → *Канунник* + **ов(а)** → *Канунникова* (П., 2, 46), чи модифікувалась внаслідок елізії⁹. Такий дериваційний процес сприяє приєднанню словотворчого засобу до твірної основи: *Скоропадский* → *Скоропад* + **ов(а)** → *Скоропадова* (Л. 29).

У словотвірній мікропарадигмі з формантом **-ов(а)** словотвірні типи виступають у співвідношенні однакової активності.

Формант **-ов(а)** має словотвірний варіант **-ев(а)**, вживання якого залежить від структурних особливостей кінця твірної основи: *Закрой* → *Закроева* (Л. 93). Характерні для цієї мікропарадигми словотвірні варіанти: *Любахова* → *Любаховна* (Пир. 109); *Юсипова* → *Юсипиха* (П., 24), варіанти зумовлені утворенням від різних за морфемним складом твірних основ: *Небораченкова* → *Неборакова* (Пир. 384); номінативні дублети: *Луцянова*, вона ж *Луччиха* (Пир. 63).

Мотивуючими словами словотвірної мікропарадигми з формантом **-ов(а)** виступають імена, прізвища чи прізвиська батьків або чоловіків. Твірні основи за лексико-граматичними ознаками співвідносні з іменниками, рідше з прикметниками. Формант **-ов(а)** вільно сполучається з твірними основами, якщо останні не закінчуються суфіксальним морфом **-ськ-**.

Активністю функціонування словотвірної мікропарадигми з формантом **-ов(а)** не відзначається (вона об'єднує 24 лексеми, які становлять близько 8%). Можливо, цей факт пояснюється тим, що словотворчий арсенал жіночих особових назв знаходився в стадії становлення.

Словотвірна мікропарадигма з формантом **-к(а)**. Формант **-к(а)** утворений шляхом аглютинації дериваційного суфікса **-к-** та флексії **-а**. Цей словотворчий засіб на антропонімічному рівні служить для утворення жіночих антропонімів прізвищного типу.

Названа словотвірна мікропарадигма об'єднує один словотвірний тип та прізвище *Ясичка* (П, 3, 80).

У відпрізвищному словотвірному типі лексеми мотивуються чоловічими прізвищами, які в свою чергу утворені: а) від етронімів: *Ляхъ* → *Ляхавка* (П., 1, 68), *Циганъ* → *Циганка* (Пир., 102); б) назв за професією чи дією: *Внникъ* → *Внничка* (Л., 182), *Скляръ* → *Склярка* (Л., 74), *Ковалъ* → *Ковалишка* (П., 2, 6); в) за характерними ознаками самого чоловіка чи його батька: *Кривий* → *Кривъка* (Пир., 133), *Горбаненко* → *Горбанка* (П., 2, 20), *Бълоусъ* → *Бълоуска* (П., 2, 49), *Передеръй* → *Передеръйка* (Пир. 39); г) відкатойконімії: *Переяславецъ* → *Переяславка* (П., 1, 66); д) відіменні: *Кирикъ* → *Киричка* (П., 1, 130). Жіноче прізвище *Ясичка* (П., 3, 80) мотивується ойконімом *Яськи* (П., 3, 80).

⁹ Див.: Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. К., 1973, с. 83.

Твірними основами для цих антропонімів послужили морфологічні основи мотивуючих слів без змін: *Малашъ* → *Малаш* + *к(а)* → *Милашка* (П., 1, 58); *Бажулъ* → *Бажул* + *к(а)* → *Бажулка* (П. 3, 41) та з певними модифікаціями: а) елізією суфіксальних морфів *-енко* та *-ець*, які закінчують морфологічну основу мотивуючого слова: *Горбаненко* → *Горбаненко* + *к(а)* → *Горбан* + *к(а)* *Горбанка* (П. 2, 20); *Переяславецъ* → *Переяславец* + *к(а)* → *Переяслав* + *к(а)* → *Переяславка* (П., 1, 66); б) ускладнення основи іншими морфемами, які виконують функцію інтерфікса: *Ляхъ* → *Лях* + *ав* + *к(а)* → *Ляхав* + *к(а)* → *Ляхавка* (П., 1, 68), *Ковалъ* → *Ковал* + *иш* + *к(а)* → *Ковалиш* + *к(а)* → *Ковалишка* (П., 2, 6); в) чергуванням, якщо основа закінчується задньоязиковим приголосним: *Байракъ* → *Байрак* + *к(а)* → *Байрач* + *к(а)* → *Байрачка* (П., 1, 181), *Ступакъ* → *Ступак* + *к(а)* → *← Ступач* + *к(а)* → *Ступачка* (Л., 193).

Твірні основи лексико-граматичними формами співвідносяться з іменниками, в поодиноких випадках з прикметниками.

Властиві цій словотвірній мікропарадигмі номінативні дублети: *Ляхавка* → *Мартиниха* (П., 1, 68), *Переяславка* → *Михайлиха* (П. 1. 66).

Мотивуючими словами словотвірної мікропарадигми з формантом *-к(а)* послужили чоловічі антропоніми (імена, прізвища чи прізвиська), рідше топоніми. Твірні основи співвідносяться з іменниками, в поодиноких випадках з прикметниками. Словотворчий формант *-к(а)* вільно сполучається з кінцевим приголосним твірної основи, яка не закінчується суфіксальними морфами *-ець* та *-енко* і задньоязиковими приголосними.

Активністю функціонування описана словотвірна мікропарадигма не відзначається (вона об'єднує 21 лексему, що становить близько 7%).

Отже, морфологічний спосіб творення жіночих особових назв уже на час XVII ст. був продуктивним. Ділові документи цього часу фіксують закономірні риси творення антропонімічних лексем української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

П. — Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. Вып. 1, 2. Чернигов, 1912; Вып. 3. Чернигов, 1914.

Пир. — Стороженки, Семейный архив. Т. 4. К., 1908.

Л. — Лохвицька ратушна книга XVII ст. (неопубл.).

Доц. В. Я. МЕЛЬНИЧАЙКО
(Ровенський педінститут)

ЕЛЕМЕНТИ МЕТОДИКИ НА ЗАНЯТТЯХ З ЛІНГВІСТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Великі і надзвичайно відповідальні завдання стоять сьогодні перед викладачами мови. Забезпечити засвоєння учнями змісту нових навчальних програм, досягти максимального розумового і мовного розвитку кожного учня, сприяти всебічній активізації творчих сил і пізнавальних можливостей, формуванню комуністичного світогляду — все це найперший обов'язок майбутніх учителів — студентів філологічного факультету.

На Всесоюзному зльоті студентів Л. І. Брежнев підкреслював, що «радянський спеціаліст сьогодні — це людина, яка добре оволоділа основами марксистсько-ленінського вчення, ясно бачить політичні цілі партії і країни, має широку наукову і практичну підготовку, досконало володіє своєю спеціальністю»¹. Знання, які студент набуває у вузі, не можуть бути лише атрибутом його власної освіченості. Адже в майбутньому він має передавати ці знання учням.

Особливу роль у підготовці студентів до педагогічної роботи за спеціальністю відіграє викладання профілюючих, зокрема лінгвістичних, дисциплін. І лекції, і практичні, лабораторні та семінарські заняття повинні сприяти професійній орієнтації, професійному вихованню майбутніх педагогів. Треба, щоб студенти не тільки засвоювали певну суму лінгвістичних знань, але й чітко усвідомлювали, де, коли, в який спосіб вони зможуть ці знання, уміння і навички використати. Така орієнтація активізує увагу і стимулює пізнавальні зусилля студентів, допомагає підвищити якість засвоєння фактичного матеріалу. Адже, як свідчить життя, людина сприймає будь-яку інформацію тим успішніше, чим більше вона в ній заінтересована.

На жаль, не всі викладачі дбають про належну професійну спрямованість своїх курсів. Багато хто вважає, що фахове спрямування знань — обов'язок лише викладачів дисциплін психолого-педагогічного циклу і насамперед — лише методики. Погляд цей, безумовно, помилковий.

Курси педагогіки та психології дають майбутньому вчителю лише загальнотеоретичну підготовку. Конкретні рекомендації про

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 3, с. 407—408.

використання теоретичних положень дидактики в практиці викладання дає методика. Але на викладання методики мови часу відводиться дуже мало. Тому, зрозуміло, виклад матеріалу часто обмежується розглядом найзагальніших питань. Ось кілька тем лекцій: «Методика вивчення фонетики», «Методика навчання орфографії», «Методика вивчення частин мови», «Методика вивчення синтаксису», «Робота з мови у старших класах». На кожну з цих тем відводиться дві години. А в шкільному курсі на опрацювання фонетики відведено 26, частин мови — 165, синтаксису — майже 100 уроків (без урахування повторення та систематизації вивченого). І матеріал кожного має, звичайно, свої особливості, специфічні труднощі для учнів, які студентам не завадило б знати, щоб потім не довелося самотійно, з великою затратою енергії і часу надолужувати те, що їм своєчасно не дав інститут.

Матеріал кожного розділу курсу має пов'язуватись з виконанням таких постійних завдань кожного мовника, як підвищення орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів, розвиток їх мовних навичок, подолання впливу місцевої говірки тощо. Цей матеріал може бути використаний у позакласній роботі та факультативних заняттях.

Отже, за дві години викласти повною мірою методику викладання мови неможливо. А тому варто максимально педагогізувати курси лінгвістичних дисциплін. Мова, звичайно, не про те, щоб мовознавчі дисципліни перетворити, так би мовити, в набір «методичних рецептів», а про цілеспрямованість викладання, врахування професійних інтересів слухачів, які треба і формувати, і задовольняти водночас.

Не можна не погодитись з проф. А. П. Медушевським у тому, що «взаємозв'язки між дисциплінами, об'єднаними навчальним планом, відображають наявні в житті зв'язки між фактами і явищами. Якнайширше їх використання — важливий резерв підвищення ефективності навчального процесу у вузі»¹. Такі зв'язки постійно повинні бути між методикою і усім циклом лінгвістичних дисциплін, фактичним матеріалом яких вона оперує.

Як відомо, методика викладання мови, подібно до методики викладання будь-якого іншого предмету, курсу, дисципліни, відповідає на такі питання: що саме опрацьовувати на уроках і коли? для чого вивчати той чи інший матеріал? за допомогою яких методів і прийомів досягти наміченої мети? чому саме так, а не інакше слід поступати в кожному конкретному випадку? Орієнтовну відповідь на перше, значною мірою на друге і частково на третє з цих питань студенти можуть і повинні одержувати під час вивчення всіх лінгвістичних дисциплін і насамперед сучасної української літературної мови.

Теоретичний матеріал вузівської програми слід опрацьовувати,

¹ Медушевський А. Резерв — у міжпредметних зв'язках. — «Радянська освіта», 1975, 8 жовтня.

опираючись на шкільну, у зіставленні з нею. Необхідність цього зумовлена рядом істотних причин.

Окремі розділи шкільної програми передбачають стисле ознайомлення майже з усіма питаннями, що входять до вузівського курсу. Такий, наприклад, розділ «Лексика». На цьому ж треба наголосити під час лекції. Крім того, при викладанні граматичного матеріалу необхідно опиратись і на знання, набуті студентами ще у школі.

Інакше поступатиме викладач при висвітленні теми, зміст якої увійшов до шкільної програми лише частково (наприклад, розділ «Словотвір»). Питання, що детально розглядаються у шкільному курсі, слід, очевидно, проаналізувати якнайдокладніше.

Необхідність у зіставленнях зумовлена й тим, що у багатьох випадках між вузівською і шкільною програмами є істотні відмінності у висвітленні того чи іншого питання. Вони полягають у формулюванні визначень (пор., наприклад, визначення речення у шкільних підручниках для сьомого класу і в академічному виданні «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис»), у класифікації мовних явищ (напр. у шкільному курсі не розглядаються модальні слова і категорія стану, не виділяються в окрему групу складні числівники, класифікація підрядних речень відрізняється як від традиційної, так і від структурно-семантичної), у ґрунтовності коментарів про структуру чи походження окремих граматичних форм (напр., паралельних відмінкових форм іменників, форм минулого та майбутнього часів дієслова) і т. д.

Студенти повинні знати усі ці розбіжності, розуміти доцільність спрощеного аналізу деяких мовних явищ у школі. На це також слід звернути увагу під час лекції.

Необхідність постійного використання шкільної програми зумовлена ще й тим, що в шкільних підручниках допущено окремі неточності у формулюваннях (напр. про поділ іменників I відміни на групи залежно від закінчення їх основи) тощо. Студентів треба застерегти від можливих помилок при роз'ясненні матеріалу учням.

Викладачі всіх лінгвістичних дисциплін можуть рекомендувати студентам що із розглядуваного на лекції матеріалу доцільно використати для позакласних та факультативних занять (особливо це стосується вступу до мовознавства, діалектології, історичної граматики, стилістики, лінгвістичного аналізу тексту).

На формування майбутнього педагога впливає і методичний рівень лекції. Відомо, що студентам-практикантам і вчителям-початківцям важко дається пояснення навчального матеріалу. Іноді вони, як на екзамені, просто викладають факти, не думаючи про те, як сприймають їх розповідь учні, не звертають достатньої уваги на якість дидактичного матеріалу, не турбуються про активізацію мислення учнів.

У цьому теж можуть допомогти вузівські лекції. Послідовність і ясність викладу, доказовість тверджень, урахування контингенту слухачів, комуністична ідейність — все це повинно сприяти підготовці студента до педагогічної роботи.

Вказані методичні аспекти важливі не лише для лекції, а й для усіх інших видів навчальної роботи, особливо для практичних та лабораторних занять, під час яких формуються уміння і навички, необхідні вчителів в його повсякденній праці.

Основне завдання цих занять — забезпечити ґрунтовне засвоєння програмового матеріалу. Проте роль їх цим не обмежується. Для майбутнього спеціаліста важливо, щоб він не лише володів певним запасом знань з тієї чи іншої дисципліни, а й міг їх використовувати у роботі з учнями. А це можливе тільки тоді, коли студент систематично поповнюватиме свій методичний арсенал найрізноманітнішими способами організації навчальної діяльності учнів. Зразком у цьому можуть і повинні стати вузівські практичні заняття.

Викладач, який веде практичні заняття з сучасної української літературної мови, повинен дбати про те, щоб студенти, поряд із вузівськими посібниками, якнайчастіше використовували шкільні підручники та збірники вправ, щоб вони виконували усі ті завдання, які застосовуються під час вивчення аналогічного матеріалу у школі. При цьому можна використати не тільки дидактичний матеріал шкільних підручників, а й складніший з інших джерел. Під час опрацювання лексики доцільно звернути увагу на тлумачення окремих слів (у тому числі слів іншомовного походження), з'ясування логічної основи переносного вживання слів, складання речень з багатозначними словами чи омонімами, добирання синонімів до певного контексту, пояснення ролі синонімів та антонімів у конкретних реченнях чи уривках, складання суцільного тексту із використанням синонімів та антонімів, заміну окремих слів фразеологізмами та ін. Усе це сприятиме формуванню основ методичної майстерності майбутніх учителів.

Проте цей резерв поліпшення професійної підготовки студентів використовується недостатньо. І в цьому не завжди вина викладачів, що ведуть практичні заняття. Часто посібники, якими доводиться користуватись, містять надто одноманітні види роботи. Так, завдання, що їх пропонується виконати під час опрацювання синтаксису, зводиться до аналізу структури речення, встановлення синтаксичних відношень, розстановки розділових знаків. Тому й склалась така ситуація, що один і той же вид роботи — аналіз речень (найчастіше ускладненої будови) — є у вузі єдиним критерієм оцінки практичних навичок, починаючи від вступних і кінчаючи випускними екзаменами. Майже немає вправ, що, крім аналізу, вимагають синтезу мовних елементів — граматичного конструювання, редагування, перефразування текстів, дуже мало вправ на переклад. А саме ці види роботи знаходять зараз якнайширше застосування у шкільній практиці.

При виконанні таких вправ студенти можуть досконало оволодіти тими навичками, які вони незабаром прищеплюватимуть своїм вихованцям.

На заняттях з діалектології можна добирати матеріал для гурт-

кової роботи, для з'ясування ролі діалектизмів у художньому творі, при вивченні вступу до мовознавства чи стилістики — для відповідного шкільного факультативу.

Така робота привчає студентів професійально оцінювати текст, враховувати його навчальні та виховні можливості.

Професійна орієнтація здійснюється і на спецкурсах та спецсемінарах, при написанні курсових робіт. Зокрема, можна пропонувати такі теми курсових: «Синоніми та антоніми у шкільному і вузівському підручниках», «Засоби збагачення мови учнів фразеологізмами», «Типові помилки в учнівських творах», а також теми, зв'язані з іншими розділами курсу сучасної літературної мови.

Питання про висвітлення тієї чи іншої теми в шкільному і вузівському підручниках, про спільне й відмінне в трактуванні окремих проблем слід включати і до екзаменаційних білетів, наприклад, класифікація типів простого речення, класифікація підрядних речень, питання про види словосполучень тощо.

Планомірне застосування елементів методики в процесі викладання лінгвістичних дисциплін, не порушуючи логіки навчальної роботи над засвоєнням того чи іншого курсу, сприятиме чіткій професійній спрямованості занять, поліпшенню підготовки студентів до виконання усіх тих завдань, що стоять сьогодні перед викладачами мови у школі.

Певно, завдання аналітико-синтетичного типу варто б вводити і до екзаменаційних білетів.

Це дозволило б точніше встановити рівень практичних умінь та навичок студентів.

Методична спрямованість практичних і лабораторних занять допоможе також студентам систематизувати факти, добирати дидактичний матеріал, формулювати завдання до вправ, складати систему запитань, які охоплювали б зміст певної теми (адже ці навички теж необхідні для вчителя). Наприклад, домашніми завданнями або частиною лабораторних занять можуть бути такі види роботи:

1) сформулювати систему запитань для перевірки засвоєння певної теми;

2) підібрати тренувальні вправи, які б допомогли усвідомити суть певного розряду слів (наприклад, синонімів), виробити навички вживання їх у власному мовленні;

3) підібрати слова, які можна використати як приклади при поясненні різних способів словотворення;

4) підібрати види лексичних вправ, які можна застосувати при вивченні певної частини мови;

5) сформулювати завдання для опрацювання теми «Використання фразеологізмів» тощо.

Цій же меті послужили б такі вправи, як виправлення помилок в учнівських творах, редагування текстів, складання текстів із заданим емоційно-експресивним чи стилістичним забарвленням.

Доц. М. В. НИКОНЧУК
(Житомирський педінститут)

ПОЛІСЬКІ ЕТИМОЛОГІЇ (БДЖІЛЬНИЦТВО)

Вивчаючи поліську лексику методом картографування семантичного мікрополя, можна переконатися в тому, що в лексико-семантичній системі Полісся часто зберігаються давні відношення, які проливають світло на певні сторони слов'янської семасіології і на деякі сучасні етимології.

Нерегулярні фонетичні впливи призводять до такої видозміни споконвічних і запозичених слів, що пояснити їх можна, лише виходячи з системи діалекту. Тут робиться спроба подати новий поліський матеріал, пояснити походження і сучасну форму деяких поліських термінів *бджільництва*, користуючись тими можливостями, які надає створена нами картотека «Лексичного атласу правобережного Полісся».

с'л'еп'єц, слéпен', ч. р., *слéпет, с'л'éпет, слéпето, с'л'éпето, с'л'епетó, слéпотен'*, ч. р., *с'л'éпот'ен'* ч. р., *слéпетен' с'л'éпет'ен'* «природне дупло, в якому живуть дикі бджоли»;

с'л'éпен' ч. р., *слéпен'* ч. р., *слéпн'і* мн., *с'л'éпн'і* мн., *с'л'іпн'і* мн., *с'л'епці* мн., *с'л'епак'і* мн., *с'л'éпат'* ж. р., *слéпотн'і* мн., *с'л'éпотн'і* мн., *с'л'éпн'і* мн., *с'л'éпатн'і* мн., *слепотн'є¹* мн., *с'л'éпето* с. р., *с'л'éпет* ч. р., *слéпети* мн., *с'л'éпети* мн., *слéпетн'і* мн., *с'л'éпетн'і* мн. «дикі бджоли». У говорах російської мови зустрічається не зовсім зрозуміле *свéпет* «улей с дикими пчелами»². На Поліссі всі відзначені слова пов'язуються з коренем *слъпъ*. Дупло, в якому живуть дикі бджоли-самосади, називається *с'л'éп'є дупло* (*дупл'є*), а бджоли позначаються однокорепевими словами тому, що живуть у сліпому дуплі. Правда, *сліпий* у цьому бортницькому терміні зберігає якесь давнє, тепер не зовсім чітко окреслене значення:

вѣличка «відстань між вуликами на пасіці». Споріднене з *ул'*, *вул'*, *улик*, *вѣлик*, *улей вѣлей*, *гѣлей*, *вѣл'л'ей*, *вѣл'ій*, *гѣл'ій*, *ѣл'л'ік*, *вул'л'ік*, *вул'л'є* с. р., *вул'л'ó*, с. р., *вулен'* ч. р., *вѣсел'* ч. р. *'вулик'*;

¹ З технічних причин закритість голосних о (з о етимологічного), е (з о, е етимологічних), є (з ѣ) не позначається. Не позначається також поліський звук і — голосний переднього ряду, що не пом'якшує попередніх передньоязичних приголосних.

² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1971, т. 3, с. 728.

пóдка, пóтка, пúдка, пúтка, пéдка, пвéдка «дно вулика» ← подь також «дно вулика» + ъка;
 пи'денко «дно вулика» ← подь + дьнѣко, споріднене з дно;
 'ол'ек, во́лек, во́лик, во́л'ік, во́лок во́лок «частина порожнистого простору вулика-колоди від верхнього краю великого бокового отвору-довжі до верху», о́л'ок «стеля вулика-колоди». Слово поширене в східнослов'янських мовах³;
 вердúл'а «верхня частина вулика-колоди». Споріднене з маргúл'а, варгúл'а, вергúл'а «гуля», «наріст на дереві»;
 схóвоз'н'а, сховáз'н'а, сквóз'н'а (← сховóз'н'а), схáвез'н'а, схáваз'н'а «те саме, що й олек.» Споріднені із сховáти, схавáти, утворені суф. -з'н'а; на півд. Волині та ж частина вулика позначається словом схóванка;
 гвозд ч. р. «те саме, що й олек.» Значення слів гвоздѣ, гвоздь на східнослов. ареалі ще не вивчені до кінця. В усякому випадку поліська топонімія (сильвонімія) ще зберігає рефлексі пол. знач. «ліс»;
 часлá, чáс'л'а «довж — великий боковий отвір у вулику-колоді, що призначений для спостереження за бджолами, для вибирання меду тощо» чesáти «тесати». Цей же отвір позначається словами т'еслá, т'еснá і твéска ← тесáти (-ве- з дифтонга, що розвинувся на місці е);
 лежбén' ч. р. «лежачий вулик» ← лежб(а) + енѣ, споріднене з лежáти;
 обéжн'ік ч. р. збірн. «скручені віти прив'язувати вулик до дерева або до будівлі». Споріднене з обв'язáти (поліський варіант — обезáт'): обезáв обéжн'іком стóйакá;
 опóвз'іна «скручені віти прив'язувати вулик до дерева або до будівлі», більш поширена форма опóвз'н'ік збірн. «зв'язані гілки, які кладуться на сіно чи соломі, щоб не розносив вітер». Передбачають в основі дієслово опóбузити (споріднене з в'язати) + суф. -ьник⁴;
 перéведн'ак збірн. «те саме, що й обéжн'ік'». З перéветн'ак ← перéв'ітн'ак, пор. з тим же знач. поліські слова перéветн'ік, перéв'ітка, н'ерéв'іток, парéв'іт', перéв'іт', в'ітн'ік, в'ітка, в'іт' ж. р.;
 корóвет' ч. р., корóват' ж. р. «поміст, настил на дереві для вулика», інші поліські лексеми для тієї ж семіми — крóвет' ж. р., крóват' ж. р., кравáт' ж. р. і кровáт' ж. р.;
 острóв ч. р., острóв ж. р., о́стров, стрóв, острóвóк, остр'івéц', остр'івéц', острóвéц', астрáв'éц', острóва, устрóва, астрóва, стрóва, острóва, астрáва, острóвка, острáва, острóвийé с. р., острóвл'а, острóвл'а, острóвл'á ж. р., острóвél' ч. р., острóга,

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1971, т. 3, с. 134.

⁴ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957, р. 400.

астрóга, острога́, остро́г, остро́ма, страміна́, стра́йнка, стром'і́на, срам'і́нка, стра́млі́на, стром'є́нк'і мн., *стерні́нка, по́страв, го́стре* с. р., *го́йстро* с. р. «відрубаний верх дерева або молоде деревце з сукми, яке бортник приставляє до другого дерева і піднімається по ньому до вулика або до борти». Всі відзначені слова пов'язані з коренем *острѣ* і розрізняються різними деривативними засобами — суфіксами і префіксом, а також різною якістю вокалізму і консонантизму кореня;

ла́зиво, ла́з'і́во, ла́з'є́йка, ле́зиво, ле́з'і́ва, л'є́з'і́во, л'і́зиво, л'і́єзиво, ле́з'во, ле́зво, л'є́з'ва ж. р., *л'є́с'в'і́це* с. р., *л'є́з'в'і́де* «пристосування, що складається з дощечки-сидіння (крісла) і вірьовки і призначене для самопідйому бортника на дерево», *л'є́з'ве* с. р., *л'є́зиво, ла́з'* ж. р. «вірьовка — частина бортницького лазива». Усі форми споріднені з дієсловами *лазити, лѣзти*;

ворові́я'ка «вірьовка — частина бортницького лазива». На півночі Полісся *воро́вка* — з другою ступінню чергування голосної, отже, *воров(ь) + яка*;

л'єжа́йя «кінець бортницького лазива — подвійна вірьовка — петля з дерев'яним жолобчастим напівкалачем, якою бортник лежачься, тобто прив'язується до дерева, щоб не впасти під час роботи», *лежа́йя, лежа́йок* «дощечка-сидіння в бортницькому лазиві». Від *лежа(ти) + суф. -я*, пор. *довже́йя, йаче́йя, петл'е́йя* (бортник видовбує борть, напівлежачи в лазиві);

стрé́мен, стрé́мал' ч. р., *стр'і́мел* ч. р. «вид бортницького лазива, коли піднімаються на дерево не закиданням вірьовки на сук чи гілку, а способом плетення петель навколо стовбура (якщо гілля високо і не можна докинути вірьовки)». Тієї ж етимології, що й *стрé́мено, стрé́м'ін* «одна з двох металевих дужок, які кріпляться ременем до сидла для упору під вершника». Варіант *стр'і́мел'* — розмовна видозміна *стрé́мел'*;

чм'у́халка «димар — фабричний прилад для підкурювання бджіл». Звуконаслідувальні назви;

зубе́л' ч. р., *зубе́л'* ч. р., *зубе́й* ч. р., *зубл'є́н'* ж. р., *зубле́н'* ч. р., *зубле́н'* ж. р., *зубле́н'* ж. р., *зубле́нка, зубл'а́нка, зубе́н'* ч. р., *зуб'і́ло* с. р., *зубл'а́* ж. р. «примітивний димар для підкурювання бджіл». Тепер це і головешка, і ялинові віти, і намотана на паличку ганчірка. Але треба думати, вони застосовувались у вигляді ганчірки, порохна, губки тощо, які затискалися в розколінні між двома зубами палички, звідси і назви, споріднені зі словом *зуб*;

скр'і́пел', скр'і́пел', скри́пел', скре́пел', скрі́пал', скрі́пен' ч. р., *скре́пл'і* мн. «гіненофор — волокниста частина губки дубової (рідше — осикової і березової), яка дає багато диму і використовується для підкурювання бджіл». Звуконаслідувальні назви; корінь той же, що і в *скри́пѣти*;

цир «чага, використовується для підкурювання бджіл». Етимологізація вимагає додаткового матеріалу. Вірогідно, того ж кореня, що і *чиряк* (на півночі Полісся достатньо активна безсу-

фіксна форма *ч'ір* «гнійне запалення в тканині організму»;
мблож д. р. «частина бджолоїної сім'ї, що шукає місця для поселення відведеного рою' ← *моложь*, спорідненого з *молодъ*;
паковши'іц'а «бджола, що виконує у вулику господарські та сторожові функції» ← *паков(ати)* + *щиця*: *паковши'іц'і* — вони мед *пакѣют*.

побірашка «бджола, що краде мед чужої сім'ї» ← *побира(тися)* + *шка* ← *побирах(а)* + *ька*.

перга, перга, перха, перх ч. р., *перхот'* ж. р., *пер'* ж. р. *пурга, перва* «квітковий пилок, що його бджоли переносять на ніжках». Відзначені форми показують, що *перга* споріднене з *перхот'* (на шкірі), *перва* — дериват, а *пурга* — етимологічно реінтерпретований варіант.

обнож ж. р., *абнож* ж. р., *обнаж* ж. р., *обножка, абножка, обн'іжка* *'перга* ← *обножь* «те, що переноситься на ніжках», *обнаж* — деетимологізована форма.

цв'ітен' ч. р. *перга* ← *цвѣтънь* ← *цвѣт(ти)* + *ьнь*.

хл'іб, хл'єб перга, раніше було образною назвою *перги*.

попелѣц' *перга*. Очевидно, це давня, не переносна, назва;

йачка «сота — ямочка в стільнику для меду і ячочок». Це повинна бути давня форма порівняно з *йачойка, йачейка, йечейка і чейка*. *кодочок* «сота» «маточна чашечка» ← **кадочок* ← *кадочок, кадочка, кадка* (останні назви *чашечки* зафіксовані на Поліссі).

чарунка, «те саме», на Поліссі зрідка зустрічається її синонім *чарочка*; а «ямочка для меду і ячочок», «маточна ямочка» має на Поліссі такі «посудні» назви, як: *м'ісочка, терелочка, чашка, чашечка, гладійшечка, бочечка*, включаючи і відзначені вище *кадка, кадочка, кадочок, кодочок*.

сот ч. р., *сота* ж. р., *сотка* ж. р., *сотайя* ж. р. «те саме». Давнє слово. Спроба семантично пояснити походження *сот* видом посуду⁵ одержує ще одне підтвердження. Тоді паралель *сот* — *-свенет* «вулик з дикими бджолами», якщо утвердиться думка про генетичний зв'язок *свенет* — *слепет*, очевидно, буде знята з аргументації.

плаха «стільник». Давня назва.

крило «стільник, вирізаний клином». Метафоричне.

голова «стільник, вирізаний у верхній частині вулика».

дно «стільник, вирізаний у нижній частині вулика».

пад' ж. р., *пад'* ч. р., *пад* ч. р., *пада* ж. р. *падун* ч. р., *опад'* ж. р., *падал'* ж. р., *падь* — «солодка клейка роса на рослинах, яку беруть бджоли, коли нема взятку». Споріднені з *падати*: *пад'* *падайє*.

манна падь (поширене), *перга* (рідко). Метафоричне.

пол'і'ва падь ← *полива(ти)*.

інтар падь (рідко ← *нектар* (зрідка на Поліссі *падь* позначається словом *нектар*)).

⁵ Ф а с м е р М. Зазнач. праця, с. 728.

творба, *твор'і'ло* «віти, якими прикривають вулик від нападу птахів і комах», *творба* «крушинно-восковий сироп, яким оббризкують вулик, щоб заманити рій» (від *творити* «готувати вулик для поселення рою: натирати стінки медовим розчином (ситою) або пахучими рослинами, підвішувати вошину, ставити рамки, лишати пахучі рослини (мелісу, м'яту, багно), закривати кришку-довж, прикривати вулик від нападу птахів, комах, тварин»).

ЗМІСТ

Кучеренко І. К. У час великих звершень	3
ГРАМАТИКА	
Білодід О. І. Динаміка форм у граматичному вченні О. О. По- тебні	8
Кадомцева Л. О. Діалектична єдність граматичних значень ре- чення і рівні його аналізу	14
Блик О. П. Співвідносність часток <i>о, ой</i> та однопозвучних вигуків	18
Плющ М. Я. Орудний сукупності в українській мові	24
Грабовська С. В. Структурні типи і варіанти складних речень з підрядними додатковими	29
Богдан М. М. Субстантивні словосполучення із залежним компо- нентом «прийменник з+родовий відмінок» у сучасній українській літе- ратурній мові	35
СЛОВОТВІР	
Сікорська З. С., Шарпило Б. А. Про інтерфікси та інтерфік- сацію	42
Шевчук О. С. Прикметники з суфіксами групи -т-	46
Верещака В. І. Словотвірне поле кореня <i>сторон</i> у сучасній укра- їнській мові	54
Грещук В. В. Про історію словотвору українських іменників на -ість(-ость), мотивованих прикметниками з суфіксом -н-	62
СТИЛІСТИКА	
Яскевич К. О. До питання про ознаки стилів і основні поняття стилістики	68
Цимбалюк Ю. В., Чернецька Г. В. Латинські перекладні крилаті вислови у творах В. І. Леніна	73
ТОПОНІМІКА І ОНОМАСТИКА	
Лобода В. В. Суфікс -івк(а) та його російські діаморфи -евк(а), -овк(а) в українській топонімії	80
Пура Я. О. Топонімічний контекст і топонімічна система	86
Маштабей О. М., Шевцова В. О. До історії українських жі- ночих антропонімів XVII століття	92
МЕТОДИКА	
Мельничайко В. Я. Елементи методики на заняттях з лінгвіс- тичних дисциплін	100
ЕТИМОЛОГІЯ	
Никончук М. В. Поліські етимології (<i>бджільництво</i>)	105

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский орден Ленина
государственный университет им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Выпуск 5

(На украинском языке)

Республиканский межведомственный научный сборник

Киев, Издательство при Киевском государственном уни-
верситете Издательского объединения «Вища школа»

Редактор *А. В. Дроздоскина*
Художный редактор *Ю. О. Саранча*
Технический редактор *О. Д. Окопна*
Корректор *Н. Я. Закутна*

Інформ. бланк № 2485

Здано до набору 21.05 1976 р. Підписано до друку 11.05 1977 р. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 3. 7,0 умовн. друк. арк. 7,41 обл.-вид. арк. Тираж 1000 прим. Видавн. № 765-к. БФ 07735. Зам. 6-492. Ціна 1 крб. 11 коп.

Видавництво при Київському державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа», 252001, Київ-1,
Хрещатик, 4

Київська книжкова друкарня наукової книги Республікан-
ського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держ-
комвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4